गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तिः

प्रकणारम्भप्रतिज्ञा

ओं नमो भगवते वासुदेवाय
ओं नमो गीताभिमानीदेवतायै

१. यद्यपि गीताशास्त्रस्य समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतत्वं सर्वसंप्रतिपन्नम्, तस्य च श्रीशङ्करभगवत्पादीयभाष्यानु-सारेणार्थविवेचनं कृतमेवास्माभिः गीताशास्त्रार्थविवेके, तथापि तत्र श्रद्धधानानां सांप्रदायिकबोधने बद्धादराणाम् उपकाराय पदार्थविवेकः शास्त्रोपदेशविवेकश्चेति द्वेधा गीतार्थं विभज्य विवेचनमेव कृतम्, न तु गीताशास्त्रोपदेशः केन क्रमेण ऐदंयुगीनैरल्पवीर्यैरधिकारिभिरनुष्ठानाय स्वीकर्तव्य इत्यपि प्रदर्शितम्। न च शास्त्रे निवेशितोपदेशितक्रमेणैवानुष्ठातव्यमिति भगवता विवक्षितम्, आचार्यपूज्यपादानामिष्टं वेति सुव्यक्तमेतद्गीतार्थज्ञानाम्। तस्मात् इदानींतनानां गीतार्थविचारणे सकुतूहलादरणाम् अस्वतन्त्रप्रज्ञानां विविधमतिभूमिकानामुपकृतयेऽपि यथा गीतोपदेशे सुखप्रवेशः स्यात् तथाऽत्र प्रयत्यते ॥

२. औपायिकश्चेदानीमीदृशप्रयत्नः, यतो गीर्वाणवाणीपरिचयवन्तोऽपि जिज्ञासवो विविधगीताव्याख्यानैर्भाष्यकारैश्च व्यामोहितधियः तर्कावष्टम्भेन गीतार्थमन्यथाऽन्यथा गृह्णन्तो ग्राहयन्तश्च परान्, तावतैव कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते, न तु भगवदुपदेशमिदानीमप्यनुष्ठानेन परमपुरुषार्थसाधनत्वेन समासादयितुं सुशकमिति श्रद्धधते। तदेवं कान्दिशीकतां गतानां श्रद्धालूनां कृते गीतोपदेशः केन क्रमेणानुष्ठानक्षेत्रे प्रवेशयितुं शक्यः इत्येतत् प्रदर्शनाय अयं यत्नः करिष्यते। तत्रायं प्रयत्नः कियत्फलदायकः इत्यत्र तु साधकाः पाठका एव प्रमाणं भवितुमर्हन्ति।

**इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-
स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
‘प्रकरणारम्भप्रतिज्ञा’** नाम प्रथमं सोपानम्

२. भारतदेशदुरवस्थावर्णनम्

३. आसेतुहिमाचलं प्रसृतस्य भारतवर्षस्य महिमा इतिहासपुराणेषु तत्तादृशं वर्णितः-

अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने।
यतो हि कर्मभूरेषा ह्यतोऽन्या भोगभूमयः ॥२-३-२२॥
अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम।
कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥२३॥
गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥२४॥
कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विष्णौ परमात्मभूते।
अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते
तस्मिँल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥२५॥
जानीम नैतत् क्व कथं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम्।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥२६॥

एतद्देशप्रसूतादेव द्विजन्मनः सकाशादन्यदेशीया धर्मतत्त्वं शिक्षेरन् इति मन्वादिधर्मशास्त्रकाराणां प्रशंसां प्राप्ताश्च इदानीं क्वचिदेव केषांचिदेव कर्मपथे कदाचिदायान्ति इति शोचनीया दुरवस्थाऽस्य देशस्य संप्रतितनी(?)। एकं त्वत्र कारणं भगवदुपदिष्टस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य सयोगोपायस्य कालमहिम्ना अनुष्ठातृणां कामोद्भवाद् विच्छिन्नसंप्रदायस्य विनाश एव। यथोक्तं भगवता -

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥४-१॥
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥४-२॥

अत्र राजर्षिवंशकथनं तु ब्राह्मणानां अनुष्ठानेन क्षत्रियाणां च भूमिपानां धर्मसेतुपरिपालनेन योगसंप्रदायसंततिः कर्तव्येति। यथोक्तं भगवत्पादैः प्रोक्तवान् अहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय। तेन योगबलेन युक्ताः समर्थाः भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम्। ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् इति ॥

४. कलिकलुषवशादजितेन्द्रियान् ब्राह्मणक्षत्रियान् प्राप्य विनष्टे योगे दुर्बलोऽयं देशः सामदानबलान्वितविदेशीयजनाक्रमणविनिवारणऽसमर्थो भूत्वा परराष्ट्रियदास्यशृङ्कलाबद्धो वर्णसंकरमनुभूय परानुकृतिपरायणो धर्माधर्मविवेकपरिभ्रष्टश्च क्रमेण तामसबुद्धिपरीतो विपरीतग्राहग्रस्तो बभूव। वर्णिता ह्येवं तामसीबुद्धिर्गीतासु-

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥१८-३२॥

भौतिकशिल्पशास्त्रविज्ञाने परिणतबुद्धयः पाश्चात्याः पौरस्त्याश्च जना इदानीं देहात्मबुद्धिं बहुकृत्य कामभोगार्थं भूगर्भशोधन-समुद्रतलस्पर्श-वायुमण्डलवशीकरण-तेजोविशेषसंशोधन-बाह्याकाशपरिवीक्षणैः विचि(जि)तस्थूलमहाभूता बाष्पयानश्रेणिका, तैलशकट-जलान्तर्बहिश्चरनौकाविशेष-वायुविमान-आकाशस्फुटनिकादि-विविधरूपवाहननिर्माणेन साक्षदर्शनिक दूरध्वनि-दूरदशर्नादिसाधननानाविधयन्त्रसौरव्यूहगत-चन्द्राङ्गारकादिग्रहसंशोधनपर्यन्तयानादिकसाहसकर्मप्रज्ञा गीतासमनुवर्णितासुरसंपदा दृप्ता भौतविद्याविधाभेदेषु तत्तादृशपरिश्रमविकलान् देशविशेषान् विविधोपायैः स्वायत्तीकरणे संन्नद्धाः परस्परसंस्पर्धया पुराणवर्णितानां त्रिपुरासुराणाम् अनुकारेण भूमण्डले सर्वत्र प्रदर्शितप्रागल्भ्येन अज्ञान् जनान् व्यामोहयन्तो दृश्यन्त इत्यतः तानेव भौतिक-

विज्ञानविशारदान् नागरिकतासंवर्णनाचार्यस्थाने अभिषिच्य भारतीया अपि दैवसंपद्बहिष्कारेण आसुरीमेव प्रकृतिमाद्रियमाणा दरीदृश्यन्ते ॥

५. यद्यपि गीताशास्त्रपठनपाठनरीतिः अद्यापि अनुस्त्रियत एव भारतवर्षनिवासिभिः, तथापि शास्त्रोक्तसाधनानुष्ठाने न कोऽप्यादरं बद्ध्नाति भगवद्विमुखत्वात् आसुरसंपद्भावितचेतस्त्वाच्च शास्त्रविदुषामपि; उक्तं हि भगवतैव-

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।

माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥७-१५॥

यद्यपि भगवान् लोकानुग्रहार्थं भौमस्य ब्रह्मणो वेदलक्षणस्य ब्राह्मणत्वस्य च भगवत्परायणतालक्षणस्य रक्षणार्थमेव कृष्णरूपेण मायया संबभूव, उपदिदेश च पार्थनामकार्जुनं निमित्तीकृत्य च भगवन्निष्ठालक्षणं धर्मम्। तथापि श्रीकृष्णमपि मानुषमात्रं कृत्वा अवज्ञाय धर्मातिक्रमणपातकात् न बिभ्यति बहवोऽद्यतनाः गीताशास्त्रं भगवदुक्तमेव देहात्मवादपरत्वेन कथंचित् नयन्तोऽपि न जिह्रियति पण्डितंमन्याः प्रवक्तारः।'न धर्मशास्त्रं घटतीह कारणम्' इति हि सुभाषितमपि दैवसंदूषिताशयानाम् असुराणां विषये जागर्त्येव। भगवतैवोक्तम्-

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥९-११॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥९-१२॥

तदीदृशे व्यतिकरे गीताशास्त्रोपदेशक्रमे, यथादृतो भगवता वेदव्यासेन उपदेशक्रमः न स सर्वानुपकरोति मन्दप्रज्ञान् इदानीतनानामिति विपरिणमित क्रमेण स एव गीताशास्त्रार्थः संप्रतितनाधिकारिविशेषान् आलक्ष्य विनिर्दिश्यते यथा सुखारोहणं गीतासोपानं स्यात् समेषाम् इति क्षन्तव्यमिदं धाष्ट्र्यं स्वतन्त्रप्रज्ञैः स्वयं करतलामलकितगीतार्थसर्वस्वैरन्यैश्च जिज्ञासुभिः यथाक्रमपाठतदर्थनिर्धारणपटुभिः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरणस्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्री बोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ **'भारतदेशदुरवस्थावर्णनम्'** नाम द्वितीयं सोपानम्

३. दैवासुरसंपद् विभागः

६. लोकेऽस्मिन् जायमाना मनुष्या द्विप्रकाराः - दैवसंपद्युक्ता आसुरसंपद्युक्ताश्चेति। तेषु आसुरसंपद्युक्तजनभूयिष्ठैवेयं पृथिवी। यथाऽऽह भगवान् - द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च (१६-६)। यद्यपि सर्वेष्वपि भूतेषु दैवीसंपदासुरी च यथायोगं प्रकटीकृता दृश्यत एवेति भूतसर्गौ इति यथाश्रुतमनुपपन्नार्थ एव, तथापि मनुष्याणां परत्वात् विधिनिषेधलक्षणस्य शास्त्रस्य, मनुष्याणामेवेयं परामर्शिका भूतसर्गौ इति वाचोयुक्तिरिति मन्तव्यम्। व्याख्यातं हि भाष्यकृता- भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ सृज्येते इति सर्गौ। भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसंपद्द्वययुक्तानि दौ भूतसर्गौइत्युच्येते। श्रुतिश्चात्र भवति द्वया ह प्राजापत्याः, देवाश्चासुराश्च। ततः कनीयसा एव देवाः, ज्यायांसोऽसुराः, त एतेषु लोकेष्वस्पर्धन्त। (बृ. १-३-१) तत्र आसुरसंपद्युक्ता मानवा एव बहुसंख्याकाः लोके इत्यतो ज्यायांसोऽसुराः। अल्पसंख्याकास्तु देवा इति कनीयांसस्ते।

७. तत्र बन्धमोक्षसाधनविभागज्ञानार्थप्रदर्शनार्थं हि दैवासुरसंपद्विभागः कापिलशास्त्रोपज्ञ गुणत्रयविभागमेवानुसृत्य प्रदर्श्यते भगवता- परमतमप्रतिषिद्धम् अनुमतं भवति इति तन्त्रयुक्तिमनुस्मरता। व्याख्यातं हि भगवत्पादैः यथा एतत्तथा-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।

प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१८-१९॥

इत्यत्र गुणसंख्याने- कापिले शास्त्रे, तदपि गुणसंख्यानंशास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव। परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुद्ध्यते, तथापि ते हि कापिला गुणगौणव्यापारे अभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणस्तुत्यर्थमेव उपाधीयत इति न विरोधः। इति।

८. बन्धमोक्षतद्धेतुप्रदर्शनार्थं दैवासुरसंपद्विभागदर्शनमित्युक्तम्। तत्र प्रकृतिपुरुष-विवेकाभावेन तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञापराभिधानयोः संयोगादेव स्थावरजङ्गम-लक्षणप्राणिजन्म, तद्विवेकेन तु जन्माभाव इति शास्त्रोपदेशसारः। यथोक्तं गीतासु -

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥१३-२१॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥१३-२२॥

प्रकृतिः, कार्यकरणाकारेण परिणमत इति कार्यकरणोत्पत्तिहेतुः; पुरुषो जीव-क्षेत्रज्ञापरसंज्ञः सुखदुःखभोक्ता भवति प्रकृतिपरिणाम-भूतसुखदुःखोपलब्धा। तत्र प्रकृतिस्थत्वं प्रकृतितादात्म्यगमनमेव हेतुः तस्य भोक्तृत्वे न स्वतः। आत्मेन्द्रिय-मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः (का. १-३-४) इति श्रुतेः। तदेवं प्रकृति-पुरुषस्वरूप-कृत्स्नविवेकाभावादेव, मिथ्यारूपात् तयोः परस्परसंबन्धात् सदसदादिजन्मप्राप्तिलक्षणो बन्ध इत्यर्थः। एतदेव संगृह्णाति भगवान्-

यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥१३-२७॥

- इति।

९. तदेवं प्रकृतिपुरुषयोरविवेककृतात् संयोगात् संसारबन्धः, विवेकेन तद्वियोगात् मोक्ष इति स्थितम्। तदेतद् विविच्य प्रदर्शनाय गीतासु चतुर्दशोध्यायः प्रारब्धः। तथा च अध्यायावतरणिकाभाष्यम् -सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् उत्पद्यत इति उक्तम्। तत्कथमिति प्रदर्शनार्थंपरं भूयः इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते। अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं न सांख्यानामिव स्वतन्त्रयो-रित्येवमर्थम्। प्रकृतिस्थत्वं- गुणेषु च संगः संसारकारणमित्युक्तम्। कस्मिन् गुणे कथं संगः? को वा गुणाः? कथं वा ते बध्नन्तीति? गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यात्? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यम् इत्येवमर्थं च भगवान् उवाच।(गी.भा.अव.-५-१८) इति।

१०. तत्र शुद्धसात्विकधर्मसंस्कृतचित्ता देवसंपदमभिजाताः, राजसतामस-तत्संपृक्तमलिनसत्त्वगुणप्रधान-संस्कारयुक्तचित्ता आसुरसंपदमभिजाताः। दैवसंप-देव मोक्षहेतुः, आसुरसंपत्तु बन्धहेतुः यथोक्तम् -

दैवीसम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥१६-५॥

-इति।

गुणत्रयकृतो बन्धस्तु उदाहरिष्यमाणश्लोकैरवगम्यः -

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥१४-५॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥१४-६॥

[अत्र ज्ञानसुखे मलिनसत्त्वजन्ये विषयविषये, ताभ्यां देहिनं बध्नातीति ह्युक्तमत्र।]

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥१४-७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥१४-८॥

तत्र यद्यपि ***************(पुनःपरिशीलनीयम्)

त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुः-देवा मनुष्या असुराः (बृ. ५-२- १) इति देवानसुरांश्च मनुष्येभ्यो विविच्य आख्यायिका प्रवृत्ता दृश्यते तथापि देवासुरसंपद्विभागोऽयं तानुद्दिश्यैवोच्यते भगवता। श्रुतावपि मनुष्या एव द्विधैव विभक्ता इति भाष्यकारैरुक्तम् - अथवा न देवा असुरा वान्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्यः। मनुष्याणामेव अदान्ता ये, अन्यैरुत्तमगुणैः संपन्नाः ते देवाः, लोभप्रधाना मनुष्याः, तथा हिंसापरा क्रूरा असुराः। त एव मनुष्याः, अदान्तत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्ति इतरांश्च गुणान् सत्त्वरजस्तामांस्यपेक्ष्य (बृ. ५-२-३) इति।

१२. अथ आसुरी संपद् गीतासु प्रदर्शिता अत्र विभज्यते तत्तद्धर्मप्रतिपक्षभूतैः दैवसंपद् गुणैः साकं पट्टिका रूपेण बन्ध-मोक्षसाधनभूतधर्मसंस्तवार्थं,

जिज्ञासूनामुपकाराय। सर्वप्रथमम् इदं तावदवधेयं यत् सर्वमिदं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं त्रिसर्गात्मकमेवेति। यदाह भगवान् -

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥१८-४०॥

इति।

तत्र तमोरजःप्रधाना मनुष्या असुराः, सत्त्वप्रधानास्तु दैवसंपद्युक्ताः इति विवेकः।

अथ दैवासुरसंपद्विभागवैलक्षण्यं षोडशाध्यायोक्तक्रमेण इत्थम्-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥१६-७॥

[यत्र साधने प्रवर्तितव्यं यस्माच्च निषिद्धकर्मणो निवर्तितव्यं तन्न विदुः। अर्थात् दैवसंपद्युक्ताः सर्वमेतद्विदुरिति सात्विकी हि तेषां बुद्धिः। वक्ष्यति च-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥१८-३०॥

अत्र कार्याकार्ये एव षोडशाध्याय-सप्तमश्लोकोक्तप्रवृत्तिनिवृत्ति-परामर्शिके इति। प्रवृत्तिनिवृत्ती तु- प्रवृत्तिः धर्मे, निवृत्तिः अधर्मात् इति विवेक्तव्यम्, अन्यथा पुनरुक्तिः स्यादिति।]

प्रवृत्तिनिवृत्तिविवेकज्ञानं शौचादिसंपत्तिश्च दैवसंपत्प्रभव-मित्यर्थादुक्तं वेदितव्यम्।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥१६-८॥

१. असुराः - स्वभावेनानृतप्रायाः सर्वानपि अनृतप्रायान् आहुः।

देवास्तु सत्यमेवाऽऽतिष्ठन्ते, सत्यमेव जयते नानृतं इति मतिमन्तः।

२. जगतः प्रतिष्ठाकारणं नास्त्येवेति मन्यन्ते।

दैवास्तु धर्म एव जगतः प्रतिष्ठाकारणम्, धर्मेण सद्गतिः अधर्मेण च दुर्गतिरिति।

३. आसुराः जगच्छासनकर्तुरीश्वरस्य अस्तितायां न श्रद्धधते।

दैवास्तु ईश्वरास्तित्वाभिमानिनः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि (बृ. ३-८-९) इत्यादि श्रुतेः।

४. आसुराः कामहैतुकमेव जगत् स्त्रीपुरुषसंयोगजं मन्यन्ते ;

दैवास्तु धर्माधर्मनिमित्तकमिति।

५. एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टाऽऽत्मानोऽल्पबुद्धयः।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥१६-९॥

आसुराः अदूरदृष्टयः परिच्छिन्नविषयविषयकबुद्धयः, हिंसाप्रधानाश्च, पराहित-कारिणश्च।

दैवाः पुनः पुरुषार्थसाधनपराः अहिंसादिव्रताः सर्वभूतहिते रताश्च।

६. काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।

मोहाद् गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१६-१०॥

आसुराः कामदम्भमानमदान्विताः ;

दैवास्तु वैराग्यादम्भित्वामानित्वादिनान्विताः।

७. आसुराः असदाविष्टबुद्धयः, अशुचिकर्माणश्च ;

दैवास्तु पुरुषार्थसाधनपराः चित्तशुद्धिकारकानुष्ठानप्रियाश्च।

८. चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥१६-११॥

आसुराः स्वार्थमतयः, स्वयोगक्षेमपरवशाः एव आमरणप्राप्तिः;

दैवास्तु निर्योगक्षेमाः सद्विचारपराश्च।

९. आसुराः कामोपभोगपराः ;

दैवास्तु रागद्वेषवियुक्तैरेव इन्द्रियैर्विषयानुपभुञ्जते।

१०. आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१६-१२॥

आसुराः कामोपभोगैकचित्तत्वात् अधर्मेणापि अर्थार्जनं कुर्वते; दैवास्तु

धर्मपरत्वात् यथाधर्मोपात्तेनैव अर्थेन संतुष्यन्ति।

अ) इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१६-१३॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१६-१४॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१६-१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६-१६॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१६-१७॥

द्वादशश्लोकार्थस्यैव विस्तरोऽयम् अस्तिप्राप्तिबुद्धिकृतौ कामक्रोधौ परहिंसादि-नापि अर्थसंचये प्रवृत्तिमातनुतः (तनोति)। ततः परापजयकृतो हर्ष एव आत्म-संभावन औद्धत्ये धनादि-निमित्तमदान्वितेन इमं हेतुं आचरति। एवं तामस-राजसचित्तात्मना तत्त्वज्ञानमाच्छाद्य विपरीतबुद्धिविक्षेपे हेतुर्भवतीति न चित्रम्।

दैवसंपद्युक्तानां तु सात्विकमनोभावप्रचोदिता एतद्विपरीता प्रवृत्तिः। ते हि धर्माधर्मकृतम् अर्थसंचयं अर्थानर्थहेतुं मन्वानाः लाभालाभौ जयाजयौ तत्तत्कर्म-दृष्टफलमित्येव मन्यन्ते। विद्यया विनयेन च संपन्नाः सात्विकज्ञानसुखलाभेन मोदन्ते। तथा हि दिवसंपद्वर्णने प्रोक्तम् -

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। १६-१ इत्यादि।

आ) यदापि पूर्वपुण्यलेशात् शास्त्रीयकर्मसु प्रवृत्ताः तदापि आसुराणामात्म-संभावनादिकृतैव प्रवृत्तिः, यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये इत्यादि भावना दूषिता, न तु धर्मादेव अर्थश्च कामश्चेति दैवी चित्तभावनाविष्टा।

११. यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्।

इदमासुराणां यज्ञतपसां उपलक्षणम्। सर्वत्रात्मभावनापूर्वकं दम्भेनैव प्रवृत्तिः,

परस्योत्सादनार्थं वा, तदपि अविधिपूर्वकम्, न तु दैवानामिव शास्त्रोक्तज्ञाने वा धर्मैकपरायणबुद्ध्या ईश्वरतुष्ट्यर्थं वा।

१२. अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१६-१८॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्।

क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु ॥१६-१९॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥१६-२०॥

अत्र आसुरसंपद्युक्तानां प्रवृत्तेस्तु स्वभावो गर्व एव संगृहीतः। कामक्रोधदूषितं करोति चित्तं। भगवच्छासनातिक्रमेण निषिद्धव्यसनेष्वेव प्रवर्तन्ते ते। तस्य च फलं पुनःपुनः आसुरयोनिप्राप्तिः, धर्ममार्गभ्रष्टां निकृष्टतमां स्थावरान्तामधोगतिमपियन्ति ॥

दैवसंपद्युक्तास्तु सात्विकयज्ञाद्यनुष्ठातारः भगवद्भक्ताः सर्वभूतहितेरताः परेण परेणोत्कृष्टतरां सात्विकयोनिं प्राप्ताः अनेकजन्मकृतसत्कर्मसंसिद्धाः परमात्मतत्त्वज्ञानं प्राप्य विमुच्यन्ते।

यथोक्तमन्यत्र -

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥७-१९॥

१३. किं बहुना स्वेच्छाप्रवृत्तिहेतुमासुरीं प्रकृतिं विजित्य प्रयत्नपूर्वकं दैवीप्रकृतिरभिव्यञ्जयितव्या श्रेयोर्थिभिः। शास्त्रोक्तानुष्ठाने चादरः कर्तव्य इत्येतदर्थमाह-

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥१६-२१॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥१६-२२॥

यदेवोक्तं अहंकारं बलं दर्पम् इत्यादिना तदेवेह पुनः संक्षिप्योच्यते कामः

क्रोधस्तथा लोभः इत्येतत् त्रयं नरकद्वारं, तमोद्वारं, अधर्मगतेर्मूलकारणम्, तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेदिति। तदेतत् त्रयमपि ह्यहंकाराख्याविद्याया एव कार्यम्, काम एव हि क्रोधादिरूपेण परिणमते तत्तद्धेतुविषयापेक्षया।

यथोक्तं -

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३-३७॥

इति। तदेतत् प्रतिपक्षभावनया शास्त्रदृष्टिना पुरुषेण परित्याज्यं श्रेयोर्थिना। तथा चोक्तं श्रुत्यर्थवादेन तदेतदेवैषा दैवीवागभिवदति स्तनयित्नुर्ददद इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति। तदेतत् त्रयं शिक्षेत् दमं दानं दयामिति (बृ. ५-२-३) इति।

कामं दमेन, क्रोधं दयया, लोभं च दानेन नियम्य शास्त्रदृष्टिभिरेव भाव्यं श्रेयोऽर्थिभिः न पुनस्तमारजःप्रधान-प्रकृतिवश्यैरित्यर्थः। तदिहापि भगवान् आह -

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥१६-२३॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥१६-२४॥

-इति।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
‘दैवासुरसंपद्विभागो’ नाम तृतीयं सोपानम्

४. श्रद्धात्रयविभागः

१४. आसुरसंपद्युक्ताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारतो वर्तन्ते। ते इहपरोभयविभ्रष्टा अधमां गतिं यान्ति। दैवसंपद्युक्तास्तु शास्त्रप्रमाणकाः कार्याकार्यविवेचनेन निषिद्धपरित्यागपूर्वकं विहितं विधिवदनुष्ठाय श्रद्धाभक्तिसमन्विताः परमपुषार्थं प्राप्नुवन्तीत्यधिगतम्। अथ येऽन्तरिता जनाः कामकारवृत्तिं परित्यज्यापि शास्त्रविधानमपश्यन्त एव श्रद्धान्विता यज्ञादिषु प्रवर्तन्ते तेषां का गतिः स्यात्? न हि सर्वथा शास्त्रं परित्यज्य यजतां असुराणाम् अधोगतिं प्राप्नुयुस्ते, निषिद्धपरिवर्जना; नापि परब्रह्मप्राप्तिरेव तेषाम्, शास्त्रविहितविज्ञानपूर्वकसाधनाननुष्ठानात्। अथ तेषां का गतिः स्यात् इत्यर्जुनः पृच्छति द्वितीयभूमिकागतान् आस्तिकान् अङ्गीकृत्य-

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१७-१॥

इति।

१५. अथ ये शुद्धसत्त्वप्रधानाः दैवसंपद्भाविताः दैवीसंपद्विमोक्षाय इति दत्तोत्तरत्वात् तान् प्रति नैवायं प्रश्नः। अतः केवलश्रद्धान्वितानाम-नुष्ठानस्य किं फलं भवति इत्येष प्रश्नाभिप्रायः। तदनुरूपमेव च भगवान् उत्तरमाह-

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥१७-२॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥१७-३॥

इति।

[यो यच्छ्रद्धः- सात्विकश्रद्धो राजसश्रद्धस्तामसश्रद्धो वा स एव नः सात्विको राजसस्तामसो वा भवति, तदनुरूपप्रकारेणैव तस्य तत्तल्लोकप्राप्तिर्भवित्रीत्यर्थः।]

अत्र सात्विकत्वे मलिनसत्त्वगौणाश्रयत्वमित्येवं अनन्तरोक्तश्लोकेनैव स्फुटीभविष्यति।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥१७-४॥

तत्र सात्विका इन्द्राग्न्यादीन् देवान् यजन्ते, तदनुरूपमेवोर्ध्वगतिस्तेषाम्। राजसतामसाश्च यक्षान् राक्षसान् सप्तमातृकांश्च स्वेष्टफलप्राप्तये अनिष्टनिवारणाय च यजन्ते। श्रद्धापि तेषां राजसी तामसी वा - इत्यतः तदनुरूपैवानुष्ठानं तत्फलं च भवतीत्यभिप्रायः ॥

१६. अत एव राजसतामसपरित्यागपूर्वकं सात्विकाहारविहारसात्विकयज्ञाद्यनुष्ठानमेव श्रेयस्कामैः सेव्यम् - इत्याशया भगवानाहारादिषु सात्विकादिविभागमाह अध्यायशेषेण। तत्र मन्दाधिकारिणां कृते सात्विका एवाहारादय इह परिगण्यन्ते।

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥१७-८॥

अफलाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥१७-११॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१७-१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१७-१५॥

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१७-१६॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७-१७॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥१७-२०॥

तदेवं यष्टव्यमित्येव यज्ञः कर्तव्यः, दातव्यमित्येव दानं कर्तव्यम्, तप्तव्यमित्येव

तपोऽनुष्ठातव्यम्, सर्वत्र फलत्यागः कर्तव्यः, तदैव तु सात्विकयज्ञदानतापांसि अनुष्ठितानि भवन्ति। उत्कृष्टपुरुषार्थाय च भवन्ति तानि इति समुदितार्थः ॥

१७. सात्विकश्राद्धावद्भिरनुष्ठीयमानान्यपि शास्त्रीयकर्माणि यत्नवद्भिरपि कृतानि न्यूनातिरेकवन्त्येव भवेयुः। अतस्तेषां साद्गुण्यसंपादनार्थमवश्यकर्तव्यमाह भगवान् -

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥१७-२३॥

[ब्राह्मणादिसृष्टिः ओं तत्सदिति निर्देशेन इति तत्स्तुतिः।]

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥१७-२४॥

[ओमित्युदाहृत्यैव सर्वाण्यनुष्ठीयन्ते कर्माणि त्रैविध्यैः]

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥१७-२५॥

[तदित्युदाहरणेन मुमुक्षुभिः कर्मफलत्यागो निर्दिष्टो भवति।]

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥१७-२६॥

[अतः सत् इति निर्देशोदाहरणेन कर्मणः निष्पत्तिः, कर्मणः साधुभावः प्राशस्त्यं चोक्तं भवति]

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥१७-२७॥

[यज्ञादिलक्षणे कर्मणि निष्ठाकामास्तु इत्युक्तं भवति सत् इति निर्देशेन। यज्ञाद्यर्थमीश्वरार्थं च तदीयं कर्म इत्यपि च सदित्युदाहरणेनोक्तं भवति।]

एवं मुमुक्षुभिः कर्मान्ते उदाह्रियमाणे ओम् तत् सत् इति निर्देशः कर्मणो अवैकल्येन सिद्धिम्, फलत्यागं कर्म ईश्वरार्थकम्, तादृश एव निष्कामकर्मणीश्वरार्थे स्थितिं च संपादयति। सकलन्यूनातिरिक्तातां

निवार्य कर्मसाद्गुण्यं संपादयति। तदेतत् भाष्यकारेणाप्युक्तम् - तदेतत् यज्ञदानतपआदिकर्म असात्विकं विगुणमपि, श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्विकं संपादितं भवति (गी. भा. १७-२७) इति ॥

१८. तदेवं श्रद्धयैवकृतं यज्ञादिकं संपूर्णं क्रियते। मुमुक्षुभिश्च श्रद्धायुक्तैः क्रियमाणं ब्रह्मनामत्रयसंकीर्तनेन सत्त्वशुद्धिपूर्वकं ज्ञानार्थं च भवति यस्मात्तस्मात् अश्रद्धा सर्वथा त्याज्या ब्रह्मप्रेप्सुभिरित्याशयेन भगवानाह -

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥१७-२८॥.

एवं शास्त्रविधिरेवानुसर्तव्यः, शास्त्रविधानोक्तं च कर्म श्रद्धयैवानुष्ठातव्यम्, ईश्वरनामत्रयं च श्रद्धापूर्वकमुच्चार्यं कर्मसाद्गुण्यार्थं इत्युक्तं भवति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'श्रद्धात्रयविभागो' नाम चतुर्थं सोपानम्

५. शास्त्रीयकर्मफलवर्णनम्

१९. इह शास्त्रदृष्टयो जनाः द्विविधाः, दृष्टादृष्टफलवाञ्छिनः, परमपुरुषार्थवाञ्छिनः इति। अत एव भगवान् मोक्षसाधनभूतसम्यग्ज्ञानं अर्जुनाय उपदेष्टुं प्रवृत्तोऽपि प्रासङ्गिकं दृष्टादृष्टफलककर्मोपदेशमपि तत्र तत्र चकार। तद्यथा -

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२-२॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥२-३॥ इति।

पुनरपि सांख्ययोगमुपक्रम्यापि प्रसङ्गेनोक्तम् -

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥२-३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥२-३२॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥२-३३॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥२-३४॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥२-३५॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥२-३६॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥२-३७॥

२०. तत्र सर्वोऽपि नरः किञ्चित् कर्म कुर्वन्नेव भवति, प्रकृतिपरवशः इति शास्त्रेण श्रेयः प्राप्त्यर्थं स्वकर्मानुष्ठाने नियुज्यते। अन्यथा कामकारतः आसुरीं प्रकृतिमालम्ब्य निषिद्धमपि कर्म कृत्वाधमां गतिं गच्छेदिति। तदाह भगवान् -

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥३-५॥

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥१८-५९॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥१८-६०॥

इति ॥

२१. तत्र गुणत्रयबद्धान् पुरुषान् अपेक्ष्य शास्त्रेण तत्तज्जातेस्स्वभावजगुणापेक्षया कर्माणि प्रविभक्तानि। तदाह -

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥१८-४१॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥१८-४२॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥१८-४३॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥१८-४४॥

अत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां द्विजातित्वाद् वैदिककर्मस्वधिकारः, स्वभावजगुणकृतविशेषकर्माणि तु शमदमादीनि। तदुक्तं भाष्ये - 'शूद्राणां असमासकरणं ऐकजातित्वे सति वेदानधिकारात्' (गी.भा. १८-४१) इति। यद्यपि शास्त्रेण प्रविभक्तानि कर्माणि तथापि स्वभावजगुणानुसारेनैव प्रविभक्तानि इत्याशयेन स्वभावप्रभवैर्गुणैरिति विशेषणम्। तदप्युक्तं भाष्ये -

'ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि। कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति। नैष दोषः। शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वदिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणानपेक्ष्येति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणविभक्तानीत्युच्यन्ते' (गी.भा. १८-४२) ॥

२२. तत्र शास्त्रविहितमेव कर्म स्वस्वभानुगुणं सर्वेणाप्यधिकारिणा कर्तव्यं न जात्यन्तरविहितम्, न च स्वजातिविहितं कर्म विगुणमिति परजातिविहितमाचरेत्, शास्त्रोल्लङ्घनेन दोषावत्वात्। तदुक्तम् -

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥१८-४७॥
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥१८-४८॥
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३-३५॥

इति ॥

२३. तत्र त्रैगुण्यविषयत्वात् क्रियाकारकफलात्मकस्य संसारस्य ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणापेक्षया विहितानि कर्माणि शमादीनि। तत्र नित्यानांकर्मणामनुष्ठाना त् दुरितक्षयः, काम्यानां च अनुष्ठानात् तत्तत् कामावाप्तिः। त्स्माच्छास्त्रदृष्टिभिर्विहितं कर्मावश्यमनुष्ठेयम् -

१) नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥३-८॥

[भाष्यम्- 'नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टम्, यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः फलाय च श्रुतः तत् विहितं कर्म'।]

२) नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥१८-७॥

पापनिर्हरणं च भवति यज्ञादिकर्म कुर्वताम्। पापावहं च देवतादीनतर्पयित्वा जीवतोऽधिकारिणं जीवितं इति निन्दति भगवान् -

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥३-१०॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥३-११॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥३-१२॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥३-१३॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥३-१४॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥३-१५॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥३-१६॥

इति ॥

२४. ब्राह्मणादि विहितानां कर्मणां फलं तत्तत् दृष्टकामफलावाप्तिः स्वर्गश्च परं श्रेयः, फलभोगानन्तरं विशिष्टकाले जन्म च। यथोक्तं भाष्ये- 'एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः - "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशकालजाति-कुलधर्मायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' (गौ.ध.सू. २-२-२९)। पुराणे च वर्णिनामाश्रमिनां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात्" (गी.भा. १८-४४) इति। विष्णुपुराणे हि-

यस्तु सम्यक्करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम्।
सर्वबन्धविनिर्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥वि.पु ३-९-१७॥
यस्त्वेवं नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः।

स दहत्यग्निवद् दोषान् जयैँल्लोकाश्च शाश्वतान् ॥वि.पु. ३-९-२३॥

मोक्षाश्रमं यश्चरते %शुचिस्सुखं% कल्पितबुद्धियुक्तः।

अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तः स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥वि.पु. ३-९-३३॥

इति आश्रमकर्मफलभेदस्स्मर्यते ॥

२५. तदेवं यथाशास्त्रविध्युत्सर्गेण वर्तमानानां कामकारदृष्टीनां इहपरसुखवञ्चितानां अधो गतिर्नियता। एवंशास्त्रदृष्टीनां श्रद्दधानानां नित्यकाम्यानुष्ठानेन इहपरसुखप्राप्तिरपि नियमेन भविष्यतीति शास्त्रदृष्टेरुत्कृष्टत्वं सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरणस्मरण-परिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ **'शास्त्रीयकर्मफलवर्णनं'** नाम पञ्चमं सोपानम्

६.परमपुरुषार्थस्वरूपनिर्धारणम्

२६. अधिगतमेतद् यदासुरसंपद्युक्ताः कामकारेण वर्तमानाः भगवच्छिष्टसाधुमार्गात् परिभ्रष्टा अधोगतिं प्राप्नुवन्तीति, शास्त्रोक्तकर्मानुष्ठातारस्तु दृष्टादृष्टफलभोगं प्राप्नुवन्ति, धर्मार्थकामलक्षणं पुरुषार्थमिति। तेषां च धर्मानुष्ठातॄणां स्वर्गप्राप्तिपर्यन्तम् फलम्। सर्वमेवेदं संसारान्तर्गतमेव। दैवसंपद्विशिष्टास्तु अस्माद्विमोक्षं गच्छन्तीत्युक्तम्। अथ कोऽयं विमोक्षो नाम? कथं वा प्राप्यते स इत्येतन्निर्धारणाय परो ग्रन्थः प्रवर्तते ॥

२७. अस्ति वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म त्रिगुणात्मप्रकृतेः परं 'परमेश्वरः', 'परमपुरुषः', 'पुरुषोत्तमः', 'ईश्वरः' इत्यादिनामभिरभिधीयमानम्। यद्भावं गताः संसारावर्तं नावर्तन्ते। सोऽयं विमोक्षो नाम परमपुरुषार्थः।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युधाहृतः।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१५-१७॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५-१८॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥८-१८॥

[अक्षरः अव्यक्तमिति च प्रलयकालावस्थितसूक्ष्मप्रकृतेरेव संज्ञा।]

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥८-१९॥

[प्रजापतेरहन्यहनि प्रभवन्ति रात्रौ तत्रैव प्रलीयन्ते]

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥८-२०॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥८-२१॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥८-२२॥

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१०-१२॥

२८.

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥७-१९॥

[वासुदेवाख्यं परं ब्रह्मैवैकं परमार्थतत्त्वमद्वितीयमिति ज्ञानं बहूनां जन्मनामन्ते जायते इत्युक्त्या ज्ञानेन जन्मबन्धान्मुक्तिरिति सूचितं भवति।]

२९. सोऽसौ परमपुरुषार्थो विमोक्षो विविधाभिराख्याभिः विविधा गीयतेऽत्र शास्त्रे। तद्यथा-

१)क्वचित्साक्षात् शब्देनाभिधानं क्वचिच्च संसारबन्धाद्विमोक्ष इति- 'एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे' (गी.४-३२), 'जन्ममृत्युजरादुखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते' (गी.१४-२०), 'निर्द्वन्दो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते'(गी.५-३), 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्'(गी.४-१६,९-१), 'जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः'(गी.२-५१)।

२) क्वचिद्ब्रह्मभावपर्यायशब्दैः - 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' (१४-२६), 'पूता मद्भावमागताः'(४-१०) 'याति स मद्भावम्'(८-५), 'मद्भावं सोऽधिगच्छति'(१४-१९), 'मम साधर्म्यमागताः'(१४-३)।

३) क्वचिद् ब्रह्मणि स्थितिरिति - 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ'(२-७२), 'ब्रह्मणि ते स्थिताः'(५-१९), 'ब्रह्मणि स्थितः'(५-२०)

४) क्वचित् ब्रह्मनिर्वाणशब्देनापि निर्दिश्यते - 'तदिदं ब्रह्मनिर्वाणं जीवतो विदुषः प्रेतस्य च भवति। विदेहमुक्तिरिति व्यपदेशः गौणपर्यायैरपि भवति'। -

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥२-७२॥

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥५-२४॥

[अत्र ज्ञानेन ब्रह्मभावं गत्वा देहपातानन्तरं निर्वाणं गच्छति इति विदेहमुक्तिरेव

निर्वाणशब्देनोक्तेति स्पष्टम्।]

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥५-२५॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥५-२६॥

[अत्र अभितः इति जीवानां मृतानां चेत्युभयतोऽपि निर्वाणं वर्तते - इत्युक्तेः सद्योमुक्तिविदेहमुक्तिश्चेत्युभयं निर्वाणशब्देनोच्यते]

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥४-३०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥४-३१॥

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥८-२४॥

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥७-२३॥

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्यान्ति पितृव्रताः।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥९-२५॥

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥९-२८॥

मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥९-३४॥

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०-१०॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥११-५४॥

[सर्वत्रापि अत्र विदेहमुक्तिरेव विवक्षिता]

५) क्वचित्तु 'अमृतत्त्व'शब्देन निर्दिष्टा मुक्तिः, 'अमृतप्राप्ति'शब्देन च - 'सोऽमृतत्वाय कल्पते'(२-१५), 'ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' (१३-१३), 'जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते'(१४-२०)।

६) क्वचित् 'शान्ति'शब्देन निर्दिष्टा-

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥२-७०॥

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥२-७१॥

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥४-३९॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्॥५-१२॥

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥५-२९॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥६-१५॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥९-३१॥

७) क्वचिदपि ‘सिद्धि ’शब्देन, ‘संसिद्धि ’शब्देन वा उच्यते -

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥३-२०॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥८-१५॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम्।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१४-१॥

८) क्वचित् पुनः ‘जन्मकर्मबन्धाभावत्वेन’ ‘पुनर्जन्माभावत्वेन’वा वर्णिता -

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥२-३९॥

जन्म कर्म च मे दिव्यम् एवं यो वेत्ति तत्त्वतः।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥४-९॥

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥५-१७॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥२-५१॥

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥८-१६॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥१३-२४॥

९) क्वचित् आद्यस्थान-परमपदादिशब्दैरपिव्यपदिष्टा-

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥२-५१॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥८-११॥

[अत्र ओंकारशब्दवाच्यं ब्रह्म, ओंकार एव वा पदत्वेन विवक्षितम् इति व्याख्यातुं शक्यते। यदा ब्रह्म विवक्ष्यते तदा पदमिति ब्रह्मैव मुक्त्यवस्था, पदशब्दवाच्यतया विविवक्षितमिति कल्पनीयम्।]

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ॥१५-४॥

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥१५-५॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥१८-५६॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥८-२१॥

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥१५-६

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥५-५॥

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥८-२८॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥१८-६२॥

३०. निःश्रेयसस्य कूटस्थनित्यब्रह्मात्मभावलक्षणस्य अल्पास्थिरकर्मसाध्यत्वा-संभवं सम्यग्ज्ञानैकलभ्यत्वं चावेदयितुं स्वर्गप्रापकमपि वैदिकं कर्म विवक्ष्यते अस्मिन् शास्त्रे तत्र तत्र यथा मुमुक्षवः सम्यग्दर्शनसाधनैकप्रवणा भवेयुरिति।

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥२-४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥२-४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥२-४४॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥९-२०॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥९-२१॥ -इति ॥

३१. तदेवमासुरसंपद्भाजां फलाचात्यन्ताधमगतेः, पुण्यकृतां फलाच्च स्वर्गपर्यन्तगतेर्विलक्षणं परमपुरुषार्थः इति गीताशास्त्रसिद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच् चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ **'परमपुरुषार्थस्वरूपनिर्धारणं'** नाम षष्टं सोपानम्

७. कर्मसंन्यासविभागोपदेशः

३२. एवं तावत् शास्त्रप्रमाणकैरासुरसंपत्प्रकृतिमोक्षार्थं शास्त्रविहितं कर्मावश्यं कर्तव्यं श्रेयोऽर्थिभिरिति राद्धान्तितम्। विमोक्षकाङ्क्षिभिर्दैवीसंपत् संभजनीया इत्युपदिश्य विमोक्षस्वरूपं कूटस्थनित्यब्रह्मभावः इति चोक्तम्। तत्र अत एव हेतोः मुमुक्षुभिः सर्वं कर्म संन्यस्य मोक्षसाधनं सम्यग्ज्ञानं संपादनीयमिति तावत् प्राप्नोति। तत् किं कृत्स्नमेव कर्मजातं मुमुक्षुभिः परित्याज्यं? किं वा तदेकदेशानुष्ठानमपि तेषामवश्यं कर्तव्यं, शास्त्रविहितत्त्वात्? यदि तावत् सर्वं कर्मजातं परित्यज्यते तदा शास्त्रविध्युत्सर्गात् न तेषाम् आसुरसंपत्परिहारः सिध्येत्। अथैकदेशकर्मणाम् अनुष्ठेयम् , तदा कर्मनिन्दा शास्त्रकृता कदर्थिता स्यात्। व्यर्थानुष्ठानविधानात् शास्त्रस्याप्रामाण्यमपि प्रसज्येत इत्युभयतःपाशारज्जुरिति शङ्कायां शास्त्रार्थनिर्णयार्थं परो ग्रन्थः प्रारभ्यते ॥

३३. तत्रार्जुनेन शास्त्रार्थोपसंहाराध्याये पृच्छ्यते स्म भगवान्-

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन ॥१८-१॥

तत्रायं भगवतो निर्णयः -

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥१८-२॥

अत्र काम्यकर्मणां संन्यास एवोपदिष्टः सर्वकर्माणामपि स विवक्षितः फलत्यागः इति स्फुटम्।फलकामानां श्रद्दधानानां काम्यं कर्म विदधत् शास्त्रं तेषामेव संन्यासमप्युपदिशति इति व्याहतोक्तिर्निर्दोषे शास्त्रे न कल्पयितुं युक्ता इत्यतः ऐहिकामुष्मिकभोगे विरक्तान् मुमुक्षून् प्रत्येव अयमुपदेशः इति श्लिष्यते। एवं कर्माणि श्रेयोऽर्थिनां विदधत् शास्त्रं तेषामेव त्यागमुपदिशतीत्यपि न युक्तमित्यतः काम्येतरकर्मणां विहितानां फलत्यागमात्रं मुमुक्षूनामेवोपदिशति भगवानिति कल्पयितुं युक्तम्।

अत्र यद्यपि संन्यासत्यागशब्दार्थौ पृष्टौ, भगवता प्रत्युक्तौ चेत्येव भगवान् भाष्यकारः आह, तथापि

'काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वार्थो वक्तव्यः सर्वथा परित्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः स्यात्, न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ'

इति लिखन् काम्यकर्मपरित्यागं, सर्वकर्मपरित्यागं च परित्यागसंन्यासशब्दयोरनयोरेकार्थं विवक्षतीति गम्यते। अन्यथा विभज्यवचनं विनाकारणं परिहापितं स्यादिति ॥

३४. इतश्च मुमुक्षुकर्तव्यकर्मसंन्यासविषयः एवायं प्रश्नः प्रतिवचनं चेति विज्ञायते। यतः समनन्तरश्लोकैरेव संशयप्रयोजनवत्त्वादिविचारेण निर्णेयत्वमत्रोच्यते भगवता -

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥१८-३॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥१८-४॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥१८-५॥

अत्र हिंसायुक्तत्वात्, अल्पक्षयिष्णुफलत्वाच्च यज्ञादिकं न कार्यमिति सांख्यादीनां मतम्, विहितत्वात्, अकरणे प्रत्यवायाच्च कार्यमिति मीमांसकानुयायिनाम् इति विवादग्रस्तत्वात् शात्रार्थनिर्णयस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते पावनत्वात् कर्तव्यान्येव यज्ञादिनीत्येव भगवतो निर्णयः। तत्र शास्त्रविध्युत्सर्गस्य आसुरत्वाद् यज्ञादीनां कर्तव्यत्वस्य प्राप्तिरेवेति न कर्ममात्रमधिकृत्य इयं चिन्ता प्रवर्तिता। मुमुक्षून् प्रति तु यथोक्तसंशयग्रस्तत्वात् यज्ञादीनां चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषा हेतुत्वस्य 'तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन ' (बृ. ४-४-२२) इति श्रुत्या परिप्रापितत्वाच्च आत्मज्ञानार्थतया मुमुक्षून् प्रत्येव सार्थत्वात् तान् प्रत्येव एषा चिन्ता भगवतो निर्णयः इत्यवगम्यते ॥

इतश्च -

ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥३-१॥ इत्यर्जुनेन पृष्टो हि भगवानाह -
लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३-३॥ इति

कर्मयोगिनां मुमुक्षूणां कर्मयोगेन निष्ठैव मया विवक्षितमिति। अन्यत्र च -

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥५-१॥

- इति पृष्टः आह-

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥५-२॥ - इति

अतोऽवगम्यते निःश्रेयसाकाङ्क्षिणामेव इयं सर्वकामफलत्यागनिष्ठा समुपदिष्टा भगवता इति।

अपि च मोक्षिणोऽर्जुनस्य विश्वरूपं दर्शयित्वा क्लेशावहाक्षरोपासनापेक्षया सुकरं विश्वरूपोपासनमित्युक्त्वा विश्वरूपोपासनं सहसा कर्तुमसमर्थश्चेत् अभ्यासयोगभगवत्कर्मपरत्वयोरन्यतरम् उपादेयम्। तत्राप्यसमर्थेन सर्वकर्मफलत्यागः कर्तव्यः इत्युक्त्वा ब्रवीति -

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२-१२॥ इति।

तत्र शान्त्यपराभिधानमोक्षसाधनं त्यागः इत्युक्त्यापि निश्चीयते सर्वकर्मफलत्यागोऽयं काम्यकर्मसंन्यासपूर्वको मुमुक्षून् प्रत्येवोपदिश्यते चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन इति ॥

३५. मुमुक्षुभिरनुष्ठेयः कर्मसंन्यासो द्विविधः। तत्र साक्षादेव सर्वेषामपि कर्मणां परित्यागः, तत्त्वजिज्ञासायां प्रवृत्तिश्च उत्तमाधिकारिणाम्, मन्दमध्यमाधिकारिणां

तु काम्यकर्मन्यासः, यज्ञार्थम् ईश्वरार्पणबुद्ध्या च कर्मकरणेन तस्य बन्धकत्वदोषवारणोपायस्वीकारश्च गौणः संन्यासः। तत्र सर्वकर्मसंन्यासः स्तूयतेऽत्राविभजनकथन व्याजेन यथा मुमुक्षवः प्रयत्नपूर्वकं तं संपादयेयुरिति-

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥

अत्र भाष्यम्- 'अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणम्, इष्टं देवादिलक्षणम्, मिश्रम् इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च, एवं त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणः धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सत् अविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव - फल्गुतया लयम् अदर्शनं गच्छतीति फलनिर्वचनम् -तदेतदेवं लक्षणं फलं भवति अत्यागिनाम् अज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम्। न तु संन्यासिनां परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित्। न हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयति कदाचिदित्यर्थः' (गी.भा. १८-१२) इति ॥

३६. अत्रात्यन्तिकः सर्वसंसारोपरमलक्षणो मोक्षः, परमार्थसंन्यासपूर्वकात् ज्ञाननिष्ठालक्षणात् धर्मादेव भवतीत्युक्त्या सर्वकर्मसंन्यासः कर्तव्य एव मुमुक्षुभिरित्यभिप्रैति भाष्यकारः इति गम्यते। उक्तं च भगवता- 'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ' (५-३)इति। तत्र तादृक् संन्यासे अनधिकृतो मुमुक्षुःकर्मत्यागं कथं कुर्यात् इत्यत्र एवमुच्यते -

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥१८-६॥ -इति।

[एतान्यपि- कर्मिणां बन्धकान्यपि इत्यर्थः]

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।(३-९) इत्युक्तरीत्या बन्धकान्यपि सङ्घं त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा नित्यान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि। एष एव मध्यमाधिकारिणा मुमुक्षुणा कर्तव्यः कर्मसंन्यासः। तत् कथमित्याह भगवान्-

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।

मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥१८-७॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥१८-८॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥१८-९॥

अत्र विहितं कर्मेति जानन्नपि यत्कर्म परित्यजति तदज्ञानवशादेवेति तामसस्त्यागः। कायक्लेशभयात् त्यागस्तु शरीराभिमानकृतः इति राजसः। सङ्गत्यागः अहंकरोमीत्यभिमानत्यागः, फलत्यागः यज्ञार्थंकरणात् सङ्गफलाभिसंध्योरेव कर्मबन्धहेतुत्वात् तत् त्यागे कर्मत्याग एव कृतः स्यादिति त्यागसामान्याद् गौणोऽयं कर्मसंन्यासः। सर्वैषणा परित्यागपूर्वकं विविदिषुणा क्रियमाणस्तुरीयाश्रमप्रवेशार्थं विधिवत् कर्मणां संन्यासो मुख्यः। मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठस्य स्वभावसिद्धः परमार्थसंन्यासः इति विवेकः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'कर्मसंन्यासविभागोपदेशो' नाम सप्तमं सोपानम्

८. कर्मयोगोपदेशः

३७. अधिगतमेतद्यत् कर्मसंन्यासपूर्वकमेव भगवत्तत्त्वज्ञानं लब्ध्वा भगवद्भावप्राप्तिलक्षणं निःश्रेयसं प्राप्नुयुर्मुमुक्षवः, तत्र सहसा कर्मसंन्यासं कर्तुमशक्नुवानाः काम्यकर्मसंन्यासपूर्वकं नित्यकर्माणि यज्ञादीनि सङ्त्यागफलत्यागपूर्वकं अनुतिष्ठेयुः येन चित्तशुद्धिद्वारा परंपरया मुख्यसंन्याससोपानमप्यारोढुं समर्थाः भवेयुस्ते। कामत्यागाच्च सङ्गफलत्यागोऽपि सात्विकफलत्यागत्वेन संस्तुतो गीतास्विति। अथेदानीं गौणसंन्यासोऽयं केन साधनेन संपादनीयः इत्येतन्निरूप्यते ॥

३८. सोऽयं सङ्गफलत्यागपूर्वकं कर्मानुष्ठानलक्षणः संन्यासः बहुधा स्तुतो गीतासु।

(१) न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१८-१०॥

[त्यागी सात्विकत्यागवान्, यदा मुख्यसंन्यासं एषणात्रयत्यागरूपं सत्त्वशुद्ध्यनन्तरमाश्रीयते तदा क्रमेण आत्मविज्ञानमपि संप्राप्य काम्यं कर्म न द्वेष्टि नित्ये कर्मणि नानुषज्जते।]

(२) न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥१८-११॥

देहाभिमानिभिः सर्वथापि कर्म त्यक्तुं न शक्यं, प्रकृतिपरवशत्वात् देहिनाम्। अतः सात्विकत्यागः एव समाश्रयणीयो यथा सर्वकर्मसंन्यासोऽपि क्रमेण लभ्येत इत्यर्थः। 'स त्यागीत्यभिधीयते' इति त्यागफलत्वेन संस्तूयते कर्मयोगोऽत्र ॥

(३) एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥२-३९॥

[इयमपि फलद्वारा संस्तुतिः]

(४) नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥२-४०॥

[अत्र आरब्धस्य व्यर्थता नास्ति, किन्तु चित्तशुद्धिं जनयते एव। नापि प्रत्यवायो दोषः चिकित्सादेरिव। साफल्येनैव फलप्राप्तिः स्यात्]

३९. तत्र कर्मण्यधिकृतानां क्रमक्रमेण संन्यासाश्रमसिद्ध्यर्थम् इदं तावदुपदिश्यते -

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥३-४॥

यद्यपि परमार्थसंन्यास एव नैष्कर्म्यसिद्धौ साक्षादुपाय इति वक्ष्यते 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ' (१८-४९) इति, तथापि केवलकर्मत्यागेन अकर्मण्यताफलेत् न तु परमनैष्कर्म्यसिद्धिः इत्यर्थः। कर्मसंन्यासादेव न केवलं नैष्कर्म्यं न प्राप्यते ?यावत्? शास्त्रोपदेशोल्लङ्घनेन अनर्थप्राप्तिश्च ध्रुवं स्यात्। अतः परमार्थसंन्यासद्वारेण नैष्कर्म्यं, तत्फलं ब्रह्मभावप्राप्तिं च प्रेप्सुभिः कर्मयोग एव समाश्रयणीयः इत्याह -

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥३-६॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥३-७॥

कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियाणां मध्ये ज्ञानेन्द्रियाणामेव संयमः प्रप्रथमम् इहासादनीयः, तदनु कर्मयोगानुष्ठानेन कर्मसंन्यासे अधिकृतो भवतीत्यभिप्रायः। तत्र कर्मयोगानुष्ठाने प्रविष्टानां फलाभिसंधिसंन्यासः प्रथमं कर्तव्य इत्याह-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥२-४७॥

ज्ञानार्थं मुख्यसंन्यासं संपिपादयिषोः (१) कर्मण्येवाधिकारः; (२) शास्त्रोक्तकर्म कुर्वतोऽपि तत्फलेष्वधिकारो मा भूत्; (३) शास्त्रीयकर्मकरणे हि इहपरसुखभोगार्थं कर्मफलहेतुस्स्यात् पुरुषः, मुमुक्षोः तदुभयवर्जनात् कर्मकरणं, फलानभिसंधिश्चेति उभयमप्यपेक्षितव्यम् - अत उच्यते मा कर्मफलहेतुर्भूरिति; (४) न च कर्म त्याज्यं,

तथा सति आसुरत्वं गतस्याधोगतिरेव स्यादिति तदाह, 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति। एतेन फलत्यागपूर्वकं कर्म अनुष्ठातव्यमित्युपदिष्टं भवति।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥२-४८॥

अत्र कर्मसङ्गत्यागः उक्तः, फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिश्च। एतेन यद्वक्ष्यते अन्तिमाध्याये 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥१८-९॥' इति, तत्र अधिकमिदमुपसंहर्तव्यं यत् फलसिद्धावपि अविकृतबुद्धिना भाव्यमिति।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥१८-४६॥

सङ्गत्यागफलाभिसन्धित्यागपूर्वकं कर्मकुर्वतः तावतैव मुमुक्षोः कर्मयोगो न संपूर्णतां याति। स्वकर्माचरणेनैव ईश्वरस्य समभ्यर्चनं कर्तव्यम्, तेन सिद्धिं ज्ञाननिष्ठा(योग्यता)लक्षणां सिद्धिं समधिगच्छति। केवलस्वकर्माचरणेन स्वर्गफलप्राप्तिर्भवेत्, मोक्षिणां तु तादृशफलप्राप्त्यनभिसन्धित्वात् सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता एव स्यात्। सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादेव हि ज्ञाननिष्ठालक्षणात् धर्मात् परमपुरुषार्थसंसिद्धिर्भवति। परमेश्वरादेव सर्वभूतानामुत्पत्तिः उत्पन्नानां जीविनां व्यापारश्च इत्यभिप्रायो 'यतः प्रवृत्तिरिति विशेषणम्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति॥ ' (तै. ३-१) इति हि विज्ञायते। तदभिप्रायकमिदं भगवतो वचनम्। ईश्वराऽऽयुक्तैव तु प्रवृत्तिरिति भावनापूर्वकं तदभ्यर्चनार्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि इत्यभिप्रायः। 'येन सर्वमिदं ततम्' इत्यनेन साध्यात्मकस्य जगतः सर्वस्यैव तेनैव व्याप्तत्वात् शरीरेन्द्रियमनसामपि तेनैव व्याप्तत्वम् , तच्चैतन्य-संनिधानेन कर्यकरणव्यापारः सर्वोऽपि निर्वर्त्यते इति भावेन शास्त्रीयकर्मवत् सामान्यक्रिया-तत्फलान्यपि तस्मै समर्पणीयानि इत्याशयो गम्यते। उक्तं ह्यन्यत्रापि -

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥९-२७॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥९-२८॥ -इति।

एतेनेदमपि सूचितं भवति। यत् समत्वबुद्धियुक्तैर्मुमुक्षुभिः क्रियमाणलौकिकवैदिकोभयविधकर्मणामपि भगवते समर्पणेन कर्मबन्धविमोक्षहेतुर्भवतीति स एव सर्वाङ्गसंपूर्णः कर्मयोगशब्दवाच्यो अभिमतो भगवतः इति ॥

४०. तत्र कर्मयोगाद्यनुष्ठानेनैव द्वारेण मन्दमध्यमाधिकारिणोर्नैष्कर्म्यं सुखेन संपादितं भवतीत्यत्र को हेतुरिति? अत्रोच्यते - उक्तपूर्वमिदं यत् त्रिगुणात्मके संसारे सत्त्वरजस्तमोरूपा गुणाः स्वं स्वं अवकाशं प्रतिलभ्य जीवान् निबध्नन्ति। तत्रासुरसंपत्संभूता रजस्तमोभ्यामभिभूताः स्वेच्छाचारे प्रवर्तन्ते, शास्त्रदृष्टयस्तु शास्त्रीयकर्मसु काम्येषु नित्येषु वा प्रवर्ततन्ते। परमसात्विकास्तु दैवीं संपदमाश्रिताः मोक्षसाधनीभूतज्ञानोपायम् अन्विच्छन्ति। तेषां तु गुणत्रयात्यय एवोपायो मोक्षे। यदाह -

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान्।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥१४-२०॥

एते च गुणाः प्रत्येकं स्वेतरगुणद्वयमभिभूयैव विवर्धन्ते। यदाह भगवान् -

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१४-१०॥

तस्मात् कर्मयोगानुष्ठातृभिः मुमुक्षुभिः क्रमक्रमेण रजस्तमोगुणौ मुक्त्वा शुद्धसत्त्वमेवाश्रयितव्यं भवति। तदाह -

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥२-४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥२-४५॥ - इति।

काम्यकर्मानुष्ठानेन भोग ऐश्वर्यं च संपादनीये मयेति भोगैश्वर्ययोरेवासक्तबुद्धीनां

विविधभोगैश्वर्यश्रुत्यपहतबुद्धीनां सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठैवेका लब्धव्या इत्यध्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति, तादृशबुद्धिसंपादनार्थं प्रथमं कर्मयोगः फलासक्तित्यागपूर्वकम् अनुष्ठेयः इति प्रथमश्लोकार्थः। वेदा त्रिगुणात्मकसंसारगतसाध्यफलतत्त्वमेव प्रकाशयितुं प्रवृत्ताः। कर्मयोगी तु मोक्षकाम इति तेन त्रिगुणातीतत्वं संपादनीयम्। तत्रापि रजस्तमसी अभिभूय शुद्धसत्त्वप्रधानेन भवितव्यम्। इदं लब्धव्यमित्युपादानं योगः। उपात्तस्य च रक्षणं क्षेमः। तौ निर्गतौ यस्मात्तादृशेनापि भवितव्यम्। व्यवसायात्मिकबुद्धिलिप्सुना इति द्वितीयश्लोकार्थः। अत्र भाष्यकारेणोक्तं योगलक्षणमपि अनुसंधेयं - 'निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकं ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगः' (२-३९) इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'कर्मयोगोपदेशो' नाम अष्टमं सोपानम्

९.विभूतियोगोपदेशः

४१. यद्यपि परमार्थदृष्ट्या सर्वमेवेदं चेतनाचेतनात्मकं जगद् वासुदेवाख्यात् परब्रह्मण एवोत्पन्नम्, तस्मिन्नेव स्थितम्, तमेवाश्रिताः सर्वे जीवाः स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तन्ते इति सर्वमेवेदं तदात्मकमेव, तथापि आसुरदोषदूषिताशयाः नैव भगवन्तं सर्वात्मानं पश्यन्ति। अतः सोपानक्रमेण तद्दर्शनमाविष्कारयितुमुक्तम् -

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥१८-४६॥

-इति। तेन च कर्मयोगेन दान्ताः तामसीमासुरीं चित्तवृत्तिं विजेतुं शक्नुवन्ति। एतेषां विजितकर्मेन्द्रियाणां क्रमेण ज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धिविजयमार्गे समानेतुम् उत्तरो ग्रन्थः ॥

४२. अत्र सन्मार्गे प्रवृत्तानां हि कामक्रोधलोभाश्रयभूतोऽहंकार एव प्रतिबन्धकः। तत्र स्वकर्मणा भगवदभ्यर्चनेन अहंकारविजये प्रथमं सोपानं विहितम्। तेनैव ह्यात्मोद्धारः कृतः स्यात्। यथोक्तम् -

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥६-५॥
बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवाऽऽत्मना जितः।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ॥६-६॥

४३. तत्र असन्मार्गे प्रवृत्तस्य ततो निवृत्या कथं आत्मा उद्धर्तव्यः इत्येतद् बुभुत्सोरर्जुनस्य प्रश्नः, श्रीकृष्णभगवतः प्रतिवचनं चेत्थम्-

अर्जुन उवाच-

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३-३६॥

श्रीभगवानुवाच-

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३-३७॥

न कश्चिद् अस्यात्मनोऽन्यः प्रवर्तयति पुरुषमासुरकर्मणि, किन्तु अहंकारलक्षणाविद्याकार्यभूतकाम एव प्रवर्तको दोषोऽन्तः , न स कामः कामानामनन्तानामुपभोगेन शाम्यति किन्तु भूयो भूयोभिवर्धमानः प्रवर्तयत्येव पुरुषमधोगतिमार्गे - इत्यर्थः। अथ किमाश्रित्यायं पुरुषमसत्पथे नेतुं प्रभवतीत्यतः आह -

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥३-४०॥

तस्मात् त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥३-४१॥ -इति।

तस्मात् प्रप्रथममिन्द्रियनिग्रहेणै ?वात्मा ? समुद्धरेदात्मना आत्मानं पुरुषः इत्युक्तं भवति ॥

४४. तत्राहंकारदोषदूषितान्तःकरणे सर्वं भगवतैव व्याप्तमपि गुणदोषविभक्तं पश्यन्ति। ततश्च रागद्वेषप्रयुक्तैरिन्द्रियैस्तत्र तत्र प्रवर्तन्ते, ततस्ततो निवर्तन्ते च इत्यतः कर्मेन्द्रियाणि भगवदभ्यर्चने, ज्ञानेन्द्रियाणि च भगवद्दर्शने नियोजयेत् कामक्रोधादि प्रहाणेप्सुः इत्यर्थात् सिद्ध्यति। अतः कर्मयोगोपदेशानन्तरं सर्वत्र भगवद्भावनालक्षणभगवद्विभूतियोगोपदेशं परिशीलयेत् साधकः इति श्लिष्यते ॥

४५. तत्र यद्यपि परमार्थतत्त्वस्य यथावस्थितज्ञानेनैव तद्गता अविद्या अपगच्छेत्, ततश्च सर्वमिदं भगवतैव ततमिति 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यवेक्ष्येत। अविद्याप्रत्युपस्थापितं सर्वमेवेदं स्वप्नदृष्टवस्तुप्रपञ्चवत् स्वत एव प्रविलीयेतेति तत्त्वम्, तथापि अनाद्यविद्यावासनाप्रदर्शितप्रपञ्चस्य सत्यत्वमेवाभिमन्यते लोक, इत्यतोऽविद्याकृतसत्यत्वभावना भगवद्भावनयैवापनेतुं सुकरा अज्ञानामिति विभूतिभावनारूपक एव योगः समुपदिश्यते भगवता। अत एव श्रुतावपि परमात्मोपासना चोदिता मध्यमाधिकार्युपकाराय। यथोपासनं च फलं निर्दिष्टम् - 'तं यथा यथोपासते तत्तदेव भवति'- (श.ब्रा.१०-५-३-२०) अतो

यथावस्थितात्मज्ञानापेक्षया भावनाऽपरपर्यायं भगवद्विभूतिचिन्तनमेव शीघ्रतरं बुद्धिमारोहति व्यावहारिकबुद्ध्याश्रितानामधिकारिणामिति तदर्थं विभूतियोगोपदेश एव कर्मयोगोपदेशानन्तरं परिशीलनीयः इति सर्वं परिशुद्धम् ॥

४६. भगवद्भावना केषु केषु भावेषु विशेषतः कर्तव्या इत्येतद्बुभुत्सुरर्जुनः पप्रच्छ -

न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१०-१४॥

स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१०-१५॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१०-१६॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१०-१७॥

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१०-१८॥ -इति।

अत्र भगवतो योगैश्वर्यशक्तेः तत्र तत्र विशिष्टरूपेणाभिव्यक्तेश्च तत्त्वं दानवाः न विदुः, मायामोहितत्त्वात् ; देवा न विदुः, परिच्छिन्नदृष्टित्वात् - इत्युक्तमर्जुनेन। भगवतापि पूर्वमेवोक्तं सोपपत्ति -

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥१०-२॥ -इति।

सर्वस्यापि जगतो देवर्षिपित्रादिपर्यन्तस्य भगवानेवोत्पत्तिकारणमिति युक्तमेव ते न विदुर्भगवतो माहात्म्यमिति। अतोऽर्जुनः पृच्छति स्म 'यतस्त्वं स्वयमेवात्मनो निरतिशयज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोवन्तमात्मानं वेत्थ अतः स्वयमेव तव योगं विभूतिं च विस्तरेण कथयितुमर्हसि' इति। तद्ध्यानेन यथाहं दैवीं संपदं सुलभतयाऽऽसाद्य त्वत्तत्त्वं वेदितुं प्रभवेयं तथा कथयेति प्रश्नाभिप्रायः ॥

४७. अत्र 'वक्तुमर्हस्यशेषेण', 'विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च कथय ' इति

पृष्टो भगवान् तदशक्यत्वं प्रथममेव प्रतिजानीते-

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१०-१९॥

-इति। सर्वमिदं हि मया ततमिति, मम् विभूतीनां, तस्य विभूतियोगस्य वा इयत्ताया आख्यानमशक्यम्। अतः प्राधान्येनैव कथयिष्यामि। तेनैवानुमेयं मम माहात्म्यं योगश्चेत्यभिप्रायः। अत्र सामान्यतस्तावद् इदं ज्ञेयं भवता इत्याह -

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥१०-२०॥ -इति।

अहं सर्वेषां भूतानामाकाशादीनाम्, जीवाविष्टानां च ब्रह्मादिस्थावरान्तानामात्मा इति ध्येयः। वक्ष्यति च -

'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' (१८-६१) इति।

सोऽसौ ईश्वरोऽहमिति ध्येयो(ऽहमिति)। तत्र हेतुरयं 'अहमादिर्मध्योऽन्तश्च भूतानाम्'। अतः सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणोऽहम्। भगवान् सृष्ट्वेदं जगत् सर्वभूतानामात्मत्वेन प्रविष्टस्तेषां हृदि वर्तते इति ध्येयोऽहं इत्यभिप्रायः। अत्राशक्तेन तु वक्ष्यमाणेषु भावेष्वादित्यादिषु ध्येयः इत्याशयः ॥

४८. अत्र विशिष्टकथिता 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्याद्याः 'यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन' इत्यन्ता आध्यात्मिकाऽऽधिभौतिकाऽऽधिदैविका भूताः, केवलमुदाहरणार्थं निर्दिष्टा नेयन्त एवेति परिगणनार्थम्। 'प्राधान्यतः कथयिष्यामि' इति हि प्रत्यज्ञास्त भगवान्। तदनुसारेणैवोपसंहरिष्यन् भूयोऽपि, 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताऽऽशयस्थितः' इति यत्प्रतिज्ञातं तदनुगुणमेव, सामान्यतस्तावदाह - 'न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम्। '१०-३९॥ इति। सर्वमेव च भूतं मदात्मकमिति चिन्तय इत्यर्थः। अथ यदवोचत् - 'नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे' इति तदपि स्मारयत्युत्तरार्थम्-

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥१०-४०॥ -इति।

४९. कथं तर्हि प्रत्यभिजानीयां तव विभूतिविशेषान् अनुक्तान्? तत्राह-

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥१०-४१॥ -इति।

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयश्चित्ताकर्षको भवति तत्तद्वस्तु मम 'तेजोंऽशसंभवम्' इत्यवगन्तव्यम्। तत्र सर्वत्रापि ईश्वरभावना कर्तव्या। तेन च रजस्तमोमलापकर्षणं चित्तस्य भवति शुद्धसत्त्वप्रधानं च सत् भगवतः कृत्स्नस्य रूपस्य भावनायां तत्त्वचिन्तने वा योग्यं भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'विभूतिदर्शनोपपदेशो' नाम नवमं सोपानम्

१०.विश्वरूपोपासनोपदेशः

५०. यस्य विशुद्धसत्त्वस्य बाह्यविषयेषु (अहं ममेति,) विभूत्याद्यतिशयवत्सु भगवत्तेजोंऽशसंभूतत्त्वदर्शनमेव संस्कारबलादुदेति च, तस्य तदनन्तरं कथमत्सोपानमधिरोढव्यं भवति? - इत्यत्र भगवतः उपदेशोऽयम्-

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।

विष्ट्भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥१०-४२॥ -इति।

व्यष्टीनां विभूतीनां ज्ञानेन तादृशपुरुषविशेषस्य प्रयोजनं नास्ति। अशेषजगद्रूपेणैव भगवतोंऽशो अवभासते इति ध्येयं तेनेत्यर्थः।

५१. व्यष्टिभूतेषु विभूतिविशेषेषु भगवद्भावनतः तत्तदुपाधिविशेषानुगुणमेव फलं भवति- 'यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' -(छां. ३-१६-१) इति श्रुतेः। 'तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः'(८-९) इति भगवद्वचनाच्च। एवं च यथैव व्यष्ट्युपासनात् तदनुगुणं परिच्छिन्नमेव फलं भवति, एवमेव समष्टिभूतविश्वरूपं परमेश्वरमेवोपासीनस्य तत्प्राप्तिरेव फलं भविता इत्युपपद्यते। किञ्च 'को न आत्मा किं ब्रह्म' (छां. ५-११-१) इत्युपक्रम्य 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः, चक्षुर्विश्वरूपः, प्राणः पृथग्वर्मात्मा, संदेहो बहुलो, बस्तिरेव रयिः, पृथिव्येव पादौ' (छां. ५-१८-३) इति यादृशं परमेश्वरस्य वैश्वानराख्यस्य रूपं श्रूयते तादृशमेवात्रापि भगवतो विश्वरूपं वर्ण्यते -'द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।' (११-२०) इत्यादिरूपम्। सर्वदेवात्मकश्चायं भगवतो कायः।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ- मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥११-१५॥

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥११-१६॥- इत्यादि। अतस्तदुपासनात् तदनुरूपमेव फलं भवेदिति श्लिष्यते। तथा च प्रतिजानीते भगवान्-

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥११-५४॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥११-५५॥ -इति।

अतः सर्वमिदं शुद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ **'विश्वरूपोपासनोपदेशो'** नाम दशमं सोपानम्

११.अक्षरब्रह्मोपासनोपदेशः

५२. अथ यथा ब्रह्मणो विश्वरूपोपासनं ब्रह्मप्राप्तिफलकम्, तथा निरुपाधिकब्रह्मोपासनमप्यस्ति ब्रह्मप्राप्तिफलकं शास्त्रेऽस्मिन्नुपदिष्टमिति तदपीह परिशीलनीयम्। सोपाधिकब्रह्मविषयविचारानन्तरं हि निरुपाधिकविचारः क्रमप्राप्तः इति।

यद्यपि वासुदेवः सर्वमित्येव परमः शास्त्रसिद्धान्तः तथापि सर्वे न तत्र ज्ञाने साक्षादधिकारिणो भवन्तीति मन्दमध्यमाधमाधिकारिणामुपकाराय ब्रह्मोपासनान्यपि विहितानीति ब्रह्मज्ञानोपदेशात् प्रागुपासनाविचारः प्रवर्तनीय इत्यतोऽपि निरुपाधिकोपासनाविचारोऽत्र प्राप्तः ॥

५३. विश्वरूपोपासनं निरुपाधिकब्रह्मोपासनं चेत्युभयमप्येकस्मिन् (एकस्मिन्नुभयमपि) कर्मयोगानुष्ठानात् विशुद्धचित्तानां अन्तरङ्गं ब्रह्मप्राप्तौ। यज्ञादिलक्षणं तु कर्म तथोक्ताधिकरिणामुपकारकमेव न तु साक्षात्। यत आह -

न वेद यज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥११-४८॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥११-५३॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥११-५४॥

इति विश्वरूपोपासनाफलनिरूपणे। वेदाध्ययनादिभिर्महाक्लेशसाध्यैरपि न साक्षाल्लभ्यः विश्वरूप.........उपासनारूपलक्षितानन्यभक्तिद्वारेणैवेत्यभिप्रायः।

(१)वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥८-२८॥

इति चाक्षरब्रह्मोपासनाफलनिरूपणे।

वेदाध्ययनादिमहासाधनैर्यद्यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं स्वर्गपर्यन्तं

तत्सर्वमप्यतीत्यायमक्षरब्रह्मोपासको योगी तैरपि साक्षादलभ्यमक्षरब्रह्माख्यसाध्यं परं स्थानमुपैतीत्यर्थः।

(२) उभयोरपि शास्त्रसमर्पित.....मुपास्य रूपस्य विषयीकरणेन सामीप्यं मनसोपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं तत्रैवासनमेवोपासनारूपम्। उपास्यगुणानुरूपमेव च फलमुपलभ्यते। तद्यथा-

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥१२-८॥ -इति।

विश्वरूपोपासनं संकल्पविकल्पकं मनः विश्वरूपे एव समाधाय, बुद्धिमप्यध्यवसायलक्षणां तस्मिन्नेव निवेश्य यावज्जेवमुपासीनस्य तत्स्वरूपसाक्षात्कारपूर्वकं शरीरपातादूर्ध्वं तस्मिन्नेव तदात्मना निवासः फलमित्युक्तम्।

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥८-१४॥

इति सातत्येन यावज्जीवमनन्यचित्तेन सदाक्षरब्रह्मण्येव समाहितचित्तस्यैवाक्षरप्राप्तिरूपं फलं निर्दिष्टम् ।

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥८-१६॥

इति कार्यब्रह्मलोकं गतानामपि पुनरावृत्तिरस्ति, अक्षरब्रह्मप्राप्तानां तु ब्रह्मात्मनैवावस्थानात् पुनरावृत्तिरहितं फलमित्युपास्यार्थानुगुणमेवोक्तम् । स्फुटीकृतं चैतत् -

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥८-२०॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥८-२१॥ इति।

कार्यब्रह्मणोऽपि परमव्यक्तं जगतोऽव्याकृतं बीजम्; ततोऽपि ह्यक्षराख्यं ब्रह्म परं

कूटस्थनित्यत्वात्। अतस्तां (गतिम्) प्राप्ताः न निवर्तन्ते इति युक्तमेवेत्यर्थः ॥

५४. इयांस्त्वत्र विशेषः - विश्वरूपं ब्रह्म साकारं सगुणं च -

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥११-१६॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥११-१७॥

इत्याद्यद्भुतरूपवत्ववचनात्।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥११-३६॥

-इत्यादिना सगुणत्वसंकीर्तनाच्च।

अक्षरम् तु ब्रह्म-

'यदक्षरं' वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥८-११॥

इति वेदविद्वदनविशेषात्। 'अक्षरं ब्रह्म परमम् ' इति च परमत्वविशेषणाच्च 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्' (बृ. ३-८-८), 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' (मु. १-१-५) 'स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते' (प्र. ४-१०) इत्यादिभिः श्रुतिभिः समर्पितं निर्गुणं निराकारं चोपास्यमिति ॥

५५. अथ कथमेतादृशं प्रत्यस्तमितसर्वविशेषं ब्रह्म शक्यमुपासितुम्? उपासनं हि नाम यथाशास्त्रसमर्पितमुपास्यार्थमुपगम्य दीर्घकालं मनसा तत्रैवासनम्। न च निर्विशेषं वस्तु मनसा विषयीकर्तुमलं कश्चिदपि। श्रुतिश्च प्रत्यक्षमुपासनाकर्मत्वं ब्रह्मणो निषधति- 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (के. १-६) इति। अत्रोच्यते- अत्र ब्रह्मणः साक्षादुपासना नोपदिश्यते, किं तर्हि ओंकारप्रतीकद्वारा। तदुक्तं भाष्ये - 'स यो ह वै ' तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति। तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च

ब्रह्म यदोंकारः' (प्र. ५-१,२) इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स सामभिरुनीयते ब्रह्मलोकम् ' (प्र. ५-५) इत्यादिना वचनेन, 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' (क.१-२-१४) इति चोपक्रम्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ' (क. १-२-१५) इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण, प्रतिमावत् प्रतीकरूपेण वा, परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्य ओंकारस्य उपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्, तदेव इहापि 'कविं पुराणमनुशासितारम् ', 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इति च उपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्य ओंकारस्य कालान्तरमुक्तिफलम् उपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यम्, प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चित् इत्येवमर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते '(गी. भा. ८-१२) इति। अतो न दोषः ॥

५६. तत्र प्रश्नोपनिषदि 'प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत'(प्र. ५-१) इत्येतद्व्याख्यानवसरे भाष्यकारै यदुक्तं तदनुलिख्यते मुमुक्षूणां प्रकृतोपासनास्वरूपादि विज्ञानर्थम् - 'स य कश्चित् ह वै भगवन् मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये अद्भुतमिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतत् ओंकारमभिध्यायीत आभिमुख्येन चिन्तयेत् बाह्यविषयेभ्य उपसंहृतकरणः समाहितचित्तः भक्त्यावेशितब्रह्मभावः ओंकारे आत्मप्रत्ययसंतानाविच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निवातस्थदीपशिखासमोऽभिध्यानशब्दार्थः। सत्यब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्यासशौचसंतोषामायावित्वाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः। स एवं यावज्जीवव्रतधारणः। कतमं वाव अनेकैज्ञानकर्मभिर्जेतव्या लोकास्तिष्ठन्ति। तेषु तेनोंकाराभिध्यानेन कथमं स लोकं जयतीति। ' (प्र.भा ५-१) इति। अत्र अभिध्यानशब्दनिर्वचनमभिसंदधानाः इदमवश्यमवगच्छेरन् यद्प्रश्नोपनिषद्वचनमिदमुदाहरन्भाष्यकारो मन्यते यत्संन्यस्तसर्वकर्माण एव यमनियमादिसाधनसंपन्नाः मध्यमाधिकारिणश्चेत्, ओंकारं ब्रह्मवाचकत्वेन मन्दाधिकारिणश्चेत्प्रतीकत्वेन च ध्यातुमधिकारिणः इति॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्च रण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ

'अक्षरब्रह्मोपासनोपदेशो' नाम एकादशं सोपानम्

१२.ध्यानयोगोपदेशः

६१. इह खलु कर्मयोगेनेश्वरमभ्यर्च्य सिद्धिं गतानां मुमुक्षूणां द्वयी निष्ठा - भावनालक्षणोपासनया सोपाधिकब्रह्म-निरुपाधिकब्रह्मान्यतराविष्टचेतस्तया **(त) मुपास्यं प्राप्य सम्यग्ज्ञानप्राप्तिद्वारा क्रमेण संसारान्मुक्तिः, अथवा ज्ञाननिष्ठा मार्गं प्रविश्य सद्योमुक्तिः इति च। तत्र भावनामार्गं प्रविष्टानां मुक्तिर्व्याख्याता।

(१) ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥१२-६॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।

भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥१२-७॥

इति विश्वरूपोपासकानां योगिनां भगवत्प्रसादादेव क्रममुक्तिरिति।

(२) जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥७-२९॥

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥८-२४॥

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥८-२८॥

इति च नाडीद्वारेण धारणायोगमाश्रितानाम् अक्षरोपासकानां योगिनां ज्ञानलक्षणभक्तिद्वारा क्रममुक्तिरिति च॥

अथ ये ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारा सद्योमुक्तिपथे प्रवृतास्तेषां निष्ठा निरूप्यते। भावनापथेन कालान्तरे मुक्तिं प्रेप्सतां ह्यपेक्षया इहैव सम्यग्ज्ञानेन मुमुक्षतां हि गतिः सूक्ष्मतरविभागत्वाद् भावनालक्षणोपासनानिरूपणानन्तरमेव सम्यग्दर्शनोपायभूतयोगनिरूपणं स्थाने इति॥

६२. यद्यपि विश्वरूपोपासनमुपश्रुत्य अर्जुनः-

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१२-१॥

इत्येव पृच्छति, तथाप्यत्र न एकादशोक्तविश्वरूपोपासका

अष्टमाध्यायोक्ताक्षरब्रह्मोपासकाश्चेति उभयेषां के योगवित्तमा इति (न) पृच्छ्यते, अक्षरोपासकानामोंकारे प्रतीके ब्रह्मदृष्टिक्षेपणपराणामत्र वक्ष्यमाण -अद्वेष्टा सर्वभूतानाम् इत्यादिलक्षणपूगानि आञ्जस्येन अनन्वयात्, अत्रोंकारेत्युपास्यानुल्लेखाच्च। यद्यपि चाक्षरब्रह्मज्ञानलक्षणभक्तिभाजां संन्यासिनां लक्षणमेवात्र विवक्ष्यते 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिना तथापि अक्षरज्ञानान्वेषका एवात्र अक्षरोपासका विवक्षिता इति अतीतग्रन्थार्थपर्यालोचनया अवगम्यते। न हि केवलं सम्यग्ज्ञाननिष्ठा एव वर्णिता अतीतग्रन्थे किन्तु सांख्ययोग-ध्यानयोग-तदुपायनिष्ठा अपि इत्यतः ये भगवदुपासनामार्गे प्रविष्टाः ये च ज्ञाननिष्ठोपायमार्गे त एवात्र पृच्छ्यन्ते ' तेषां के योगवित्तमाः' इति युक्तं कल्पयितुम्। भगवत्प्रतिवचनार्थालोचनेनाप्येष एव प्रश्नार्थः इति निश्चीयते॥ सप्रयोजनश्चायं प्रश्नः यत्कारणं द्विविधमिह शास्त्रे भगवदुपासनं निःश्रेयसफलकं उपदिश्यते -- भावनारूपं, येनानुष्ठितेन कालान्तरे भगवन्तं प्रविशत्युपासकः, सम्यग्दर्शनोपायानुष्ठानरूपं येन इहैव तं प्रविशति। तद्यथा-

' विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः' (८-११)

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप(११-५४) इति च भावनारूपमुपासनं येन कालान्तरे भगवन्तं प्रविशति; 'ब्रह्मभूतप्रसन्नात्मा' 'भक्त्या मां अभिजानाति ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' (१८-५) इति सम्यग्ज्ञानोपायानुष्ठानलक्षणं येन इहैव तं विशते। अतोऽर्जुनः पृच्छति- कतरदत्र विशिष्टतरं भवेदिति जिज्ञासया। भाष्यकारकृतपातनिकातोऽपि (पातनिका- Fitness, Correspondence. in Apte Dic. a footnote may be of help for readers) अयमेव प्रष्टुरभिप्रायः इति अवगम्यते। कथम् - 'द्वितीयप्रभृतिषु विभूत्यन्तेष्वध्यायेषु परमात्मनो ब्रह्मणो अक्षरस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्य उपासनमुक्तम्। सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम्। विश्वरुपाध्याये तु- ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मभूतं विश्वरूपं त्वदीयं

दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया। तच्च दर्शयित्वा उक्तवानसि 'मत्कर्मकृन्नित्यादि'। अतोऽहं अनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामि इत्यर्जुन उवाच' इति' (गी.भा.१२-१).

[अत्र द्वितीयाद्यध्यायेषु अक्षरोपासनमुक्तमित्युक्त्या गम्यते यदुपासनमत्र ज्ञानोपायानुष्ठितिरेव न भावनारूपमिति।]

अत्र सोपाधिकोपासनात् परोक्षफलकात् विशिष्टतरं सद्यःफलकं निरुपाधिकोपासनमिति स्वत एव विज्ञायत इत्यतोऽत्र वैशिष्ट्यं पृष्टं (अत्र) न जायस्त्वनिर्दिधारयिषया किं तर्हि सुखतरानुष्ठेयबुभुत्सया इत्यवगम्यते। एवं ह्यत्र प्रतिवचनम्-

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।

श्रद्धया परयोपेताः ते मे युक्ततमा मताः ॥१२-२॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते।

सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलन्ध्रुवम् ॥१२-३॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥१२-४॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥१२-५॥

इति। क्लेशोऽधिकतरः इति हि भगवान् मन्यते। अतः सुखतरानुष्ठातारः एवात्र युक्ततरा इत्यवगम्यते ॥

६३. अत्र यद्यप्यर्जुनेन विश्वरूपोपासका एव परामृष्टाः 'एवं सततयुक्ता ये' इति, भगवता च 'ते मे युक्ततमा' इत्यत्र तथापि अर्थात् अष्टमाध्यायोक्ता अक्षरोपासका अपि अक्षरतत्त्वविज्ञानोपायानुष्ठानकृद्भ्यो युक्ततमा इत्युक्ता एव भवन्ति यत ओंकारप्रणवावेशितबुद्धयो हि निरालम्बनाव्यक्ताक्षरविज्ञानोपायानुष्ठानकृद्भ्यः सुखतरोपज्ञा इति सर्वसंप्रतिपन्नम्। तस्मात् 'अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते' (१२-५) इति प्रतिवचनेनैव तेऽपि

युक्ततमत्वेन परिगणिता भवन्तीति स्तिथम् ॥

६४. तदेवं मानसभावनारूपसाधनापेक्षया सूक्ष्मतरविषयत्वात् अक्षरब्रह्मोपासनोपदेशनिरूपणानन्तरं मानसप्रणिधानरूपध्यानयोगोपदेशो निरूप्यते ॥

६५. ओंकारालम्बनद्वारा अक्षरोपासकानामिव अत्रापि कर्मयोगस्य बहिरङ्त्वमस्ति, कर्मयोगस्यापि सङ्गत्यागफलत्यागरूपसंन्यासधर्मविशिष्टत्वात्। उपासनायां प्रवृत्तस्य तु कर्मसंन्यास एव कर्तव्यो भवतीत्युक्तम्, 'विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः' (८-११) इति वचनबलात्। आर्थिकं तु तत्सर्वं तत्र। इह पुनः साक्षाद्वचनमेवास्ति उभयत्रापि -

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥६-३॥ इति।

भाष्यं चात्र भवति- ' आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छतः, अनारूढस्य ध्यानयोगे अवस्थातुमशक्तस्यैव इत्यर्थः। तस्य आरुरुक्षोः मुनेः कर्मफलसंन्यासिनः इत्यर्थः। किं आरुरुक्षोः? योगम्, कर्म कारणं साधनमुच्यते। योगारूढस्य पुनः तस्यैव शमः उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः। यावद्यावत् कर्मभ्य उपरमते तावत्तावत् निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते। तथा सति स झटिति योगारूढो भवति। तथा चोक्तं (व्यासेन) -

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः॥ (मो.ध. १७५-३८)' इति

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥६-४॥

संकल्पत्यागात् यदा कर्मत्याग आवर्ज्यते तदा योगारूढो भवति। तत ऊर्ध्वं कर्मणा प्रयोजनाभावात् विक्षेपवत्वात् एषां संन्यास एव योगिना कर्तव्यः इत्युक्तमत्र ॥

६६. धारणायोग इवात्रपि आसनप्राणायामादिना योगानुष्ठानार्थं सज्जीभवितव्यम् -

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥६-११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥६-१२॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥६-१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥६-१४॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥५-२७॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥५-२८॥

इत्यादिवचनेभ्यः ॥

६७. योगप्रकारस्तु धारणायोगप्रकारतो भिन्न एव

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥६-१२॥

[आत्मविशुद्धिरत्र विक्षेपराहित्यं, चित्तमलस्य कर्मयोगेनैव परिक्षीणत्वात्।]

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥६-१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥६-१४॥

[अत्र नाडीद्वारा भ्रूमध्ये तत ऊर्ध्वं गत्वा च मूर्ध्नि धारणा न कर्तव्या भवति, किन्तु आत्मावेक्षणपरत्वेनानुष्ठेयम्।]

आहारविहारादिषु युक्ता1चरन् आत्मन्येव चित्तं विनियच्छेत्-

1 युक्तमाचरन् - इत्यनेन भवितव्यमासित् किम्?

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥६-२४॥

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥६-२५॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥६-२६॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥६-२७॥

अत्रेन्द्रियनिग्रहः, मनस आत्मन्येव स्थापनं ततो योगबलादात्मन्येव च मनोविलापनं ततो ब्रह्मभाव इति योगप्रक्रिया। एषा च प्रक्रिया श्रुतौ अध्यात्मयोगसंज्ञिता इत्थमभिवर्णिता -

यच्छेद् वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ (क.१-३-१३) इति।

स एष प्रकारो गुरुमुखादेवाधिकारिभिर्विस्तरेणाधिगन्तव्यः ॥

६८. धारणायोगस्य फलमग्न्यादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिः (८-२४), सम्यग्ज्ञानात् क्रममुक्तिश्चेत्युक्तम् (८-२४)। इह पुनः न गतिपूर्विका ब्रह्मप्राप्तिः, सूक्ष्मदर्शिना योगिना स्वात्मन एव ब्रह्मात्मना दर्शनम् -

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥६-२८॥

[ब्रह्मसंस्पर्शो नाम अन्यस्पर्शाभाव एव। अस्पर्शनामयोगोऽयमिति2 (गौ.का. ४-२) अभियुक्तैर्वर्णितो ब्रह्मात्मभाव एवायम्।]

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥६-२९॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।

2 'अस्पर्शयोगो वै नाम' - इति मूलपाठः। अतः अर्थतः उदाहृतमिति गम्यते॥

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥६-३०॥

[एकत्वादेव चोभयोरित्याशयः।]

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥६-३१॥

६९. तदेवं कर्मयोगेन सिद्धिं गतो ध्यानयोगमभ्यस्य स्वात्मानमेवाद्वयब्रह्मरूपेण पश्यन्निहैव मुक्तमात्मानं पश्यन् कृतकृत्यो भवतीति प्रत्यक्षसिद्धमध्यात्मविद्याफलमिति शास्त्रदृष्टफलेषूपासनाफलेषु दृढविश्वासः स्यात् मुमुक्षूणामिति सर्वं सुस्थम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ **'ध्यानयोगोपदेशो'** नाम द्वादशं सोपानम्

१३. सांख्ययोगोपदेशः

७०. अथ गीताशास्त्रोपदिष्टानां सर्वेषां योगसोपानानामन्तिमं सोपानं सांख्ययोगं निरूपयिष्यामः। तत्र योगशब्दः सांख्ययोग एव मुख्यवृत्या प्रवर्तते; युज्यते एकीक्रियते परमात्मना अनेनेति शब्दार्थयोगात्। अथ समाध्यर्थकस्य युज्यतेरपि योगशब्दो व्युत्पादयितुं शक्यते। तेन कर्मयोगध्यानयोगावपि योगशब्दार्थौ भविष्यत इति। तत्रापि ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सांख्ययोगस्य सर्वथापि मुख्यवृत्या योगशब्दार्थत्वमुपपद्यते। इतरत्र तु कर्मयोगादौ तादर्थ्यादपि योगशब्दौ गौण एवेत्यापतति। तदाह भाष्यकारः - ' योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तः ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायः, यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः, प्रवृत्तिलक्ष्णो निवृत्तिलक्षणश्च। गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवता' (गी.भा. ४-१- अव.) इति ॥

७१. यः पुनः-

'ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे '॥१३-२५॥

इति साधनविकल्पोपदेश इव तत्र नायमर्थः सांख्ययोगेन वा ध्यानयोगेन वा कर्मयोगेन वा यथायथम् अधिकारिणः पश्यन्तीति। न हि कर्मयोगेनात्मानं साक्षात् पश्यन्ति केचन येन इत्थमपि भगवदभिप्रायः कल्प्येत। कथं तर्हि? कर्मयोगेन बहिरङ्गेन शुद्धान्तःकरणाः ध्यानयोगेन तदभिमानं हित्वा साक्षात् पश्यन्ति केचित्। केचित्तु सांख्येनैव योगेन केवलेन पश्यन्ति सुसंकृतबुद्धित्वादित्यर्थः। एष एवाभिप्रायो भगवत इति तृतीयाध्यायाद्यारभ्य यावद्-द्वादशाध्यायसमाप्त्या भगवदुपदेशार्थमनने कृतपरिश्रमाणां सुनिश्चितो भवति ॥

७२. न्यायतश्च - न हि ध्यानयोगिवत् कर्मयोगिवद्वा सांख्ययोगी स्वमात्मानं किञ्चित् साधनमनुष्ठाय अनन्तरमेव पश्यति, किन्त्वनात्ममतितिरस्कारेण आत्मन्येवात्मानं पश्यतीति सांख्ययोगस्य स्वरूपतत्त्वविवेचनेनैव गम्यते। तथा

चोदाहृतश्लोकभाष्यम् - 'ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनसि उपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतयितरि एकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ध्यानम्। तथा 'ध्यायतीव बकः, ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायन्तीव पर्वताः' (छां. ७-६-१) इत्युपमोपादानात् तैलधारावत् संततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानम्। (१) तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यन्ति आत्मानं प्रत्यक्चेतनम् (प्रत्यक्चेतयितारं?) आत्मना स्वेनैव (प्रत्यक्चेतनेन) ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचित् योगिनः। (२) अन्ये सांख्येन योगेन; सांख्यं नाम 'इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः मया दृश्याः, अहं तेभ्योऽन्यः तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मा' इति चिन्तनम्, एष (चिन्तनमेव) सांख्ययोगः। तेन 'पश्यन्ति आत्मानमात्मना' इत्यनुवर्तते। (३) कर्मयोगेन, कर्मैव योगः, ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वात् योग उच्यते गुणतः, तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे' (गी.भा.१३-३४) इति।

एवं च सांख्ययोगो दृग्दृश्यविवेचनात्मक एवानुभवसारितर्कयोगात्, ध्यानयोगस्तु मनसः प्रत्यक्प्रवणतामापाद्य आत्मन्येव प्रणिधानपूर्वकं स्थापनम्, कर्मयोगः पुनः ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्माण्यनुष्ठाय चित्तसंस्कारसंपादनमित्यवगम्यते। तेन सांख्ययोगस्यैव केवलं संनिपत्योपकारकत्वमात्मावगतौ, तदितरयोस्त्वारादुपकारकत्वमिति निश्चीयते, इत्यतोऽपि सांख्ययोग(स्यैव) साक्षात् ज्ञाननिष्ठाफलत्वात्तस्यैव मुख्यवृत्या योगशब्दवाच्यत्वम्, तदितरयोस्तु भक्त्येति ॥

७३. तदिदानीं सांख्ययोगप्रक्रिया भेदाः प्रदर्श्यन्ते जिज्ञासूनामुपकाराय। तत्र सांख्यं नाम परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणम्। सांख्यं च तत् योगश्च सांख्ययोगः सांख्यमेव परमात्मना एकीभावे साधनं भवतीति। तथा च यया यया प्रक्रियया सर्वप्रत्यगात्मभूते परमात्मनि साक्षादवगतिर्जायते सा सा सांख्ययोगशब्दवाच्येति स्थिते, प्रथमं श्रीकृष्णेन समुपदिष्टा बाल्याद्यवस्थानिरूपणप्रक्रियैव सांख्ययोगाभिख्यां तावदर्हतीति सैवात्र विव्रियते संक्षेपेण ॥

(१)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥२-१३॥

अत्र देहित्वेन प्राकृतजनैर्विभाव्यमान आत्मा बाल्यकौमारयौवनजराख्यास्ववस्थासु व्यावृत्तमानास्वपि तद्द्रष्टुरात्मनः अव्यभिचरितस्वरूपेणैवानुभूयमानत्वात्, आत्मा तावन्निरवस्थ एव सन् अवस्थावानिव लक्ष्यते। एवं देहान्तरप्राप्तिरपि अव्यभिचरितस्वरूपे एव बालैरध्यारोप्यते इत्यनुभवसारी तर्क उपक्षिप्तः।

ननु 'तथा देहान्तरप्राप्तिः' इत्यप्रसिद्धानुवादोऽयम्, न हि प्राकृतानामात्मा जन्मान्तरगतदेहसम्बन्धीति विश्वस्यत इति चेत्। नैष दोषः। अर्जुनस्य धर्माधर्मजन्मान्तरस्वर्गनरकादिविवेकवत एव शोकग्रस्तस्य प्रबोधनाय प्रवृत्तत्वात् भगवतः। अर्जुनो हि-

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥१-३६॥

आततायिनामपि धार्तराष्ट्राणां हनने पापमेव प्राप्नुयादिति,

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः।

स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥१-४१॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥१-४२॥

इत्यादिना लोकान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे श्रद्धां बध्नन्नेव हि पृच्छति स्म

'पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः' ॥२-७॥ इति। अतो नाप्रसिद्धानुवादोऽयं, किं तर्हि, जन्मान्तरलोकान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वमभ्युपगम्याप्यधिकतत्त्वमजानतोऽर्जुनस्य मोहमपनेतुं प्रयत्नः। बाल्याद्यवस्थावत्वमिव जननमरणाद्यवस्थावत्वमप्याविक्रिय एवात्मन्यध्यस्तमिति बोधयितुं प्रवृत्तिरिति सर्वमनवद्यम्॥

(२)

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥२-१४॥

(प्रः-) स्यादेतत् बाल्यकौमाराद्यवस्था अध्यारोपिता आत्मनीत्येतावत देही हि

देहस्वामी धर्माधर्मवशात् देहमिमं प्राप्तो बाल्याद्यवस्थास्तथ्यत एवाश्नुते सोऽहमिति प्रतिसन्धानानुभवात्। अन्यथा हि बाल्ये कृतस्य पुण्यस्य पापस्य वा कौमारे यौवने वाऽननुवृत्तिः स्यात्; तथा च तत्तद्देहान्तरं भजमानस्याकृताभ्यागमः कृतविप्रणाशश्च स्यादिति प्राकृतपुण्यपापफलानुभवानुपपत्तिरेव प्रसज्येतेति

(उः-) तत्रोत्तरमिदम्-

यथा देहित्वं कस्यामप्यवस्थायामनुपपन्नं तथा तत्तदवस्थाकृतत्वेन विभाव्यमानस्य पुण्यपापादेरपि संश्लेषोऽप्यनुपपन्न एव। तथा च सूक्ष्मदेहतद्धर्मतत्कर्मतत्फलैरपि संबन्धो मूढैरेवाध्यारोप्यते असंसर्गिण्यात्मनि। न चैवं शास्त्रप्रामाण्यानुपपत्तिः, शास्त्रकृत एव हि पुण्यपापसम्बन्धः, न प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलब्ध इति। यतो यथाप्राप्तानुवादेन हि शास्त्रं कर्तृत्वादिकारकक्रियातत्फलाभिसम्बन्धमनूद्य कर्माणि विधत्ते न तु कर्तृत्वादेरस्तित्वेऽपि व्याप्रियते।

शरीरेन्द्रियसंघातं क्रियाकारकफलसत्यत्वं चाभिमन्यमान एव पुरुषः स्वभावतः। तादृशपुरुषमधिकृत्यैव शास्त्रं धर्माधर्मतत्फलसंबन्धादिकं पुरुषस्य ज्ञापयितुं क्षपितकल्मषान्तःकरणः सन् यथा तत्त्वार्थजिज्ञासया प्रवर्ततेति। अत एव हि वक्ष्यति -

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥५-१४॥

अत आत्मसतत्वज्ञापने प्रवृत्तो भगवान् ब्रवीति -

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।

आगमापायिनोऽनित्याः ॥२-१४॥ इति।

नेदमत्र विवक्षितम् 'इन्द्रियविषयसंयोगाः तथ्यत एव शीतोष्णसुखदुःखरूपं जनयन्ति। ते त्वागच्छन्त्यपगच्छन्ति चेत्यतः 'तांस्तितिक्षस्व' इति। न ह्यात्मनः कूटस्थनित्यतां बाल्ययौवनाद्यवस्थारहिततां च ज्ञापयितुं प्रवृत्तः सुखदुःखादितितिक्षां शिक्षयत इत्युपपद्यते। कस्तर्हि श्लोकस्यार्थः। अयमर्थः -

यथैव स्थूलशरीरतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थाभिरसंबद्ध एवायमात्मा संबद्ध इव विभाव्यते अविवेकिभिः, दृश्यस्य शरीरादेः व्यभिचरत् स्वरूपस्य दृग्रूपात्मसंबन्धानुपपत्तेः, एवमेव सूक्ष्मशरीरतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थाभिरसम्बद्ध एवात्मनः व्यभिचरत् स्वरूपत्वात् सुखदुःखादेरिति। शीतोष्णादिर्हि बाह्यद्वन्द्वं कस्यचित् सुखहेतुरिति विभाव्यते कस्यचित्तु दुःखहेतुरिति। तथैव एकस्यैव पुरुषस्य कदाचित् सुखहेतुत्वं शीतोष्णादेः, कदाचित् दुःखहेतुत्वमपीत्यतः आगमापायिनः व्यभिचरत्स्वरूपा एव ते, आदावन्ते चातथाभावात् मृषैवेति असत्वमेव तेषां युक्तमिति ॥

७५. स्यादेतत्- आगमापायिनोऽनित्या इति शीतोष्णादिद्विन्द्वस्य अनित्यत्वमेव विवक्षितं भगवतः नाप्यसत्त्वम्। न हि आगच्छतो गच्छतश्च स्थितिकालेऽपि असत्त्वमिति युज्यते, अनित्यत्वमेव तु। अतः कथमयं भगवद्वचनाभिप्रायः स्यात्, अन्यत्राभिनिवेशात् भगवता हि 'गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' (२-११) इति गतासवो वा स्युः अगतासवो वा भीष्मादयः उभयथापि ते न शोच्याः इति प्रकृत्य 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। ' (२-१२) इति सर्वेषामप्यात्मनो नित्यत्वमेव प्रतिजानीते। तदुपबृंहणार्थं चात्रात्मनो नित्यत्वं हेतुमानयति 'देहिनोऽस्मिन् यथा देहे' (२-१३) इति दृष्टान्तमुदाहरन्। एवं च यथाऽस्मिन् देहेऽन्यामन्यामवस्थां गच्छतो न नाश उत्पत्तिर्वा, एवमेव मरणान्तरमपि देहान्तरं प्राप्स्यमाणस्यापीति गम्यते इति नित्यत्वेऽनुमानमेवैतदित्यवगम्यते। तत्कथमप्रस्तुतप्रक्रिया विरच्यते श्लोकाक्षराणि अन्यथान्यथा व्याख्यानेनेति चेत्।

नैष दोषः, वाक्यशेषादुपपत्तेः। वाक्यशेषे हि भगवदुक्तिर्दृश्यते -

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥(२-१९)

न जायते म्रियते वा कदाचित् (२-२०) इति च। तत्र केवलं नित्यत्वमेव सिसाधयिषितम्, कथमिदं संगच्छेत वचनं 'न जायते' इत्यादि। कथं च -

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् (१-४६)

इति मरणादभिभ्यतोऽर्जुनस्य मात्रास्पर्शान् बाह्यसुखदुःखे तितिक्षस्वेत्युपदेशः संगच्छेत? तस्मात् नायमेकात्मनित्यत्ववादः। कस्तर्हि? तत्सत्यत्ववादः। शरीरतद्धर्मतत्कर्मतत्फलादेरसत्ववाद एवेति सिद्धम् ॥

इतश्चात्रायमेव सिद्धान्त इत्यवगम्यते। यतश्च-

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ (२-१६)

इति सत्त्वासत्त्वलक्षणविभागवचनं वाक्यशेषगतम्, नैवोपपद्यते तेषां येऽत्रात्मनित्यत्वमेव बुबोधयिषितं न सत्यासत्यविवेकः इति।

७६. अपि चात्र प्रकरणे आत्मसतत्वज्ञानमेव प्रकृतं विस्तृतं चेत्यत्र यथा 'नासतो विद्यते भावः' इति श्लोकः तथाऽयमपि श्लोकोऽस्ति यः केवलमात्मनित्यत्वप्रतिपादनमेव प्रकरणस्य प्रयोजनं मन्यन्ते तेषां अप्रसक्तप्रक्रियाऽऽपादनं भगवति दुर्वारणं स्यात्।

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥(२-१७)

अस्मिन् हि श्लोके सदसतोः स्वरूपलक्षणोपस्थापनसमनन्तरमेव नीत आत्मनोऽविनाशित्वे हेतुरुच्यते 'येन सर्वमिदं ततम्' इति। अयं च श्लोकपादः शास्त्रेऽस्मिन् पुनःपुनरभ्यासेन निवेशितोऽक्षरशः अर्थतश्च।

१) पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया।

यस्यान्तस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ (८-२२)

२) मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना। (९-४)

३) त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ (११-३८)

४) सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ (११-४०)

५) सर्वमावृत्यतिष्ठति। (१३-१३)

६) यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धं विन्दति मानवः ॥ (१८-४६)

अत्र सर्वत्रापि भगवन्तमेव विशेषयितुं प्रवृत्ता 'सर्वमिदं ततम्' इति वाचोयुक्तिरिति स्पष्टम्। तत्रैवं स्थिते आत्मनोऽविनाशित्वं समर्थयितुं प्रवृत्ते प्रकरणे किं कारणं सर्वगतत्वमुच्यते? ननु देहनाशेऽप्यविनाशी अयमात्मा इत्येतावतैवा, स्यात्। तस्मादात्मनः सतत्त्वं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं वक्तुमेवायं श्लोकोऽत्र निबद्धः। आत्मनश्च सतत्त्वं भगवद्भावेनावस्थितिरिति3। तदेव हेतूकृत्य आत्मनोऽप्यविनाशित्वमुच्यते - इत्यकामेनाप्यनुमन्तव्यम् ॥

७७. इतश्चायमेव निर्णयो यद्वासुदेवाख्यपरब्रह्मस्वरूपेणैव आत्मनो नित्यत्वमात्यन्तिकमुच्यते, न केवलं अस्मत्प्रत्ययगम्यजीवात्मरूपेणेति, यावता वाक्यशेषभूताश्लोकाः परब्रह्मण्येवाऽञ्जस्येन समनुगच्छन्ति। यथा चेदं तथा दिङ्मात्रमिह दर्शयिष्यामः।

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥(२-१८)

अत्र 'इमे देहाः' इति सन्निकृष्टवाचिना इदंशब्देन परामृश्यमा4ना देहाः, सर्वेषामपि अयमात्मा, न केवलमेकस्यैव - इत्युक्तम्। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत। (१३-३) इति हि वक्ष्यति। 'नित्यस्य अनाशिनः' इति सर्वप्रकारेणापि नित्यत्वम् अविनाशित्वं च ब्रुवता श्रुत्यनुगमोऽपि प्रदर्शितं भवति। 'अविनाशी वा अरे, आत्मा अनुच्छित्तिधर्मा' (बृ. ४-५-१४), 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' (का. १-२-१८) इति हि श्रूयते। एवम् 'अप्रमेयस्य' इत्यनेनापि 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्। विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् परः' (बृ. ४-४-२०) इति श्रुतिरनुगता भवति। न ह्यस्मत्प्रत्ययगोचरो जीवो भवत्यप्रमेय इति॥

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥(२-१९)

इहापि श्रुत्यनुगमः सुस्फुटः - 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेत् मन्यते

3 'हि' - इति हस्तलिखितप्रतौ; विसर्गेण भाव्यमिति भाति।

4 परामृश्यमानानां देहानां - इति 'सर्वेषां' - इति शब्देन अञ्जसा समन्वेति

हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥' (का. १-२-१७) इति श्रुत्यक्षराणामप्यनुसरणात्।

एवम्- 'न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' (२-१८) इत्यत्रापि सुस्फुट एव (क. १-२-१८) श्रुत्यनुगमः। एवमुत्तरत्रापि 'वेदाविनाशिनम्' (२-२१) इत्यत आरभ्य 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्' (२-२५) इति श्लोकं यावद् आत्मनः क्रियाकर्तृत्वं कर्मत्वं च - निषेधयन् भगवान् संसारिणः पारमार्थिकमेव परमात्मस्वरूपं श्रुतिप्रतिपाद्यं मनसि कृत्वैवात्मस्वरूपं वर्णयति।

'तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि' (२-२५) इत्यपि 'तरति शोकमात्मवित्' (छां. ७-१-३) इति श्रुत्यनुगमः॥

७८. इतश्च - 'अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्' (२-३६) इति कल्पान्तरमभ्युपगम्यापि शोककारणं नास्ति इति कृत्वा चिन्तया हि ततः पूर्वं जनिमृतिरहितमात्मतत्त्वं बुबोधयिषितमिति गम्यते। तच्च कल्पान्तरं लोकसिद्धजीवात्मानुवादि इति सर्वसंप्रतिपन्नम्। तच्च कल्पान्तरं देहजनिमनु जाये, तन्मृतिमनु म्रिये चाहम् - एवं जननमरणसन्तानवानहमिति कार्यकरणसंघाताभिमानी हि जीवो नाम। अतोऽपि पूर्वस्मिन् कल्पे जीवस्य पारमार्थिकं रूपं 'न जायते न म्रियते' इति परामृष्टमिति गम्यते परमात्मनि जनिमृतिप्राप्तेरेवाभावान्न तस्य निषेधः परमात्मविषय किन्त्वध्यस्तजननमरणवति तन्निषेध इत्येव हि युक्तमिति।

'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्' (२-२९) इति तु कृत्वा - चिन्तापरित्यागेन पुनरपि श्रुत्यनुगमदर्शनात्। 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा। आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥' (का. १-२-७) इति हि श्रुतिः। अतः सर्वमनवद्यम् ॥

७९. इदं त्वत्रावधेयं कर्मयोगे इन्द्रियप्रधानदृष्टिं ध्यानयोगे मनःप्रधानदृष्टिं चावलम्ब्य कर्तव्यं साधनमुपदिष्टम्। इह पुनः सांख्ययोगे अनुभवप्रधानदृष्ट्या अनात्मानः आगमापायिनः इति अन्वयव्यतिरेकलक्षण तर्कानुगृहीतया आत्मवस्तुनिर्धारणं क्रियते इति॥

८०. द्वितीयाध्याये 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं' इत्यारभ्य 'देही नित्यमवध्योऽयं' (२।११--३०) इति श्लोकपर्यन्तं सांख्ययोगं निरूप्य तदूर्ध्वं काम्यकर्मपरित्यागपूर्वक-सङ्गत्यागफलत्यागाङ्गोपेतो योगाख्यं समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः सांख्ययोगोपकारित्वेन उपदेक्ष्यते। ततः पश्चात् सोपायसांख्ययोगं साधितवतः स्थितप्रज्ञत्वमुच्यते इति सर्वोऽपि गीताशास्त्रार्थः संक्षेपेणोक्तो भवति। एतस्यैवार्थस्य विवरणं तत्तत्प्रसङ्गमानीय विवरिष्यते आगामिषु आध्यायेष्विति ज्ञेयम् ॥

८१. स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं त्विह परमार्थात्मस्वरूपं विज्ञातवतः सर्वकामप्रहाणाद् अविद्याकामकर्मलक्षणसंसारस्यात्यन्तिकोपरम इति ज्ञापनार्थम्, जीवत एव ब्रह्मात्मना स्थितिरिति ज्ञापनार्थं च।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥(२-५५)
विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥(२-७१)
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥(२-७२)

इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यामवगम्यते। अस्य विस्तरस्तु यथास्थाने भविता इति इहोपरम्यते ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'सांख्ययोगोपदेशो' नाम त्रयोदशं सोपानम्

१४. सांख्ययोगसंबन्धोपदेशः

८२. सर्वशास्त्रार्थसंग्रहभूते द्वितीयाध्याये विशिष्य सांख्यबुद्धिः योगबुद्धिरिति च द्वे बुद्धी आश्रित्य प्राधान्येन शास्त्रार्थोपदेशो विभज्योपन्यस्तः। तत्र सांख्यबुद्धिनिरूपणे-

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ (२-२४)
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ (२-२५)

इति सर्वभूतासंस्पृष्टत्वात्, करणागोचरत्वं निर्विकारत्वं च विदितवतः शोकानवसर इत्युक्तम्। योगबुद्धिनिरूपणे च यद्यपि -

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥(२-५०)
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥(२-५१)

इति समत्वबुद्धिपूर्वकं फलं त्यक्त्वा कर्मकुर्वतां जन्मबन्धविनिर्मुक्तिः फलत्वेन निर्दिष्टा, तथापि

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥(२-४६)

वेदोक्तसर्वधर्मानुष्ठानस्य फलमुदपानस्थानीयं विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयसांख्यबुद्धेरेव प्रशंसितत्वात् 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्' (२-४९) इत्यारभ्य उक्तं सुकृतदुष्कृतहानं, जन्मबन्धविनिर्मुक्तिश्च किं सांख्यविज्ञानलक्षणबुद्धिफलम् उताहो समत्वबुद्धियुक्तकर्मानुष्ठानलक्षणयोगफलमिति निःसंशयं न निश्चीयते। अपि च 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यारभ्य वितानितं स्थितप्रज्ञलक्षणमुपसंहरन् ब्रवीति स्म

भगवान् --

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ (२-७२)

इति सर्वकामप्रहाणपूर्वकं स्थितप्रज्ञत्वमापन्नस्यैव ब्रह्मणि स्थितिं ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिं च ब्रुवन् सांख्यबुद्धेरेव योगबुद्ध्यपेक्षया ज्यायस्त्वमभिमन्यते भगवानित्यतः, कर्मयोगस्यापि किं स्वातन्त्र्येण परमपुरुषार्थप्राप्तिरस्ति किं वा नेति संशयोऽपि भवति। अतः शात्रोक्तसांख्यज्ञानकर्मानुष्ठानयोर्मध्ये कतरद्गरीयः श्रेयःसाधनमिति निश्चेतुं प्रयत्नः कर्तव्यः।

८३. 'अत्र एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ' (२-३९) इति सांख्यबुद्ध्यनन्तरं योगस्याप्यनुष्ठेयत्वेनोपदेशदर्शनात् कर्मणोऽपि ज्ञानवदनुष्ठेयमुच्यते इति केचिन्मन्यते स्म। तदिदं मतं तेषां वृत्तिकाराणां स्वप्रतिज्ञावाक्यशेषविरुद्धम्, अर्जुनस्य प्रश्नेन भगवतः प्रतिवचनेन विरुद्धम्, गीतोक्तकर्मसंन्यासोपदेशविरुद्धम्, युक्तिविरुद्धं चेति विस्तरेण प्रत्याख्यातं भगवता भाष्यकारेणेति नेह पुनर्विमर्शनमर्हति। गीतोक्त एव तु कर्मज्ञानसंबन्धोऽत्र निरूप्यते, उपदेशसोपानक्रमप्रत्यभिज्ञानार्थम् ॥

८४. यथोक्तप्रकारेण संशयमापन्नोऽर्जुनः पृच्छति-

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥(३-१)

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥(३-२)

सर्वकामत्यागोपदेशेन स्थितप्रज्ञतासंपादनपूर्वकं ब्राह्मे5 स्थितिर्ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिश्च स्यादित्युक्त्वा ज्ञानमेव श्रेयःसाधनमित्यभिप्रेतमिति भाति, किन्तु 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' (२-४७), 'युद्धाय युज्यस्व' (२-३८) इति च हिंसात्मके युद्धरूपे कर्मण्येव नियोजयति, 'बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ' (२-३९) 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' (२-४०) इत्यादिना प्रवृत्तिमपि

5 ब्राह्मी अथवा ब्रह्मणि

प्रशंसन् सापि श्रेयस्करीति मन्यसे इव भाति। तस्मात् व्यामिश्रमिव तव वचनम्। तस्मान्मया किं सांख्यबुद्धिमाश्रित्य कर्मत्याग एव कर्तव्यः किं वा कर्मैव कर्तव्यम्? - इत्येतयोरेकं निश्चित्य वद - इति प्रश्नः।

८५. अत्र भगवतः प्रतिवचनम् आ अध्यायपरिसमाप्तिः।

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥(३-३)

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥(३-३०)

इत्युपक्रमोपसंहाराभ्याम्। मध्येऽपि 'नियतं कुरु कर्म त्वम्' (३-८), यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः। तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥(३-९), 'तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर। ' (३-१९) इत्यभ्यासात्। ज्ञानयोगापरनाम्नः सांख्ययोगस्य सांख्यबुद्धिभूमिकामारुरुक्षून् प्रति उपदिश्यते, योगबुद्ध्याश्रितानां तु सङ्गत्यागफलत्यागपूर्वम् ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानलक्षणकर्मयोग एव। तथा चार्जुनस्य योगबुद्ध्याश्रितस्य कर्मयोग एव ज्यायानित्युक्तं भवति ॥

८६. यत्पुनरर्जुनस्याध्यारोप्यवादः कर्मसंन्यासपूर्वकं ब्राह्मीस्थितिप्रापिकाबुद्धिरेव ज्यायसी कर्मणः सकाशादिदिति न तु सा भगवतो वास्तविकी मतिः यत्कारणम् -

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ (३-४)

इति तमध्यारोपमपनयति भगवान्। यद्यपि सांख्यैर्नैष्कर्म्यसिद्धिः केवलं कर्मसंन्यासात्6 प्राप्यते, कथं तर्हि? सांख्यबुद्ध्याश्रयणेन परमार्थसंन्यासमासाद्य। तथा च वक्ष्यति - नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ (१८-४९) इति। योगबुद्ध्याश्रितेन तु सङ्गत्यागफलत्यागपूर्वकं कर्मणामारम्भादेव सत्त्वशुद्धिमासाद्य नैष्कर्म्यसिद्धिः परम्परया आसाद्यते। एतेन 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि। ' इत्युपालम्भोऽपि प्रत्युक्तः। न च भगवतो व्यामिश्रवचस्त्वम्, भिन्नाधिकारित्वस्यैव

6 (न्?)

विवक्षितत्वात् ज्ञानयोगकर्मयोगयोः ॥

८७. अत्रैवाध्याये सांख्यानां परमार्थसंन्यासोऽपि साधितः-

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ (३-१७)

इति। एवमेव हि स्थितप्रज्ञस्य लक्षणेऽप्युक्तम्-

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ (२-५५) इति।

न च परमार्थसंन्यासिनः सांख्या बाह्यकर्मसंन्यासमेकान्तत कुर्वन्ति। ये हि ज्ञानिनः एव सन्तो निमित्तविशेषाद् गार्हस्थ्ये एव तिष्ठन्ति ते लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वन्त एव परमार्थदृष्ट्या संन्यासिन एव स्तिथा भवन्ति। एतदप्यत्र जनकादिदृष्टान्तात् लीलाविग्रहं धृतवतो भगवतो दृष्टान्ताच्च प्रदर्शितम्।

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।

लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ (३-२०)

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ (३-२२)

एष तूपदेशो नार्जुनस्य लोकसङ्ग्रहार्थकर्मण्यधिकृतत्वं विवक्षित्वा किन्तु लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म कुर्वतां सांख्यानां मार्गमनुसृत्य योगबुद्ध्याश्रितैरपि कर्मसङ्गत्यागः कर्तव्य इति बोधनार्थम्। अत एव हि ब्रवीति -

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥(३-१९)

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥(३-२७)

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥(३-२८) इति॥

८८. परमप्रकृतं त्विदं सांख्ययोगः कर्मयोगश्चेतीमौ न परस्परव्यावृत्तौ

निःश्रेयसोपायौ। नापि सांख्यबुद्धेर्योगबुद्ध्यपेक्षया ज्यायस्त्वमस्ति, किं तर्हि? यदेव सांख्ययोगेन प्राप्यते निःश्रेयसं तदेव तु सहसा सांख्यबुद्ध्याश्रयणेऽसमर्थानां योगबुद्ध्याश्रयणेन परम्परया लभ्यते - इत्यनयोरुपायोपेयभावो ज्ञेय इति। तथा च वक्षति -

सांख्ययोगौ पृथक् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ (५-४)

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ (५-५) इति।

अत्र विस्तरस्तूत्तरत्र संन्याससतत्त्वविचारे भवितेत्यास्तां तावत् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'सांख्ययोगसंबन्धोपदेशो' नाम चतुर्दशं सोपानम्

१५. ज्ञानयज्ञोपदेशः

८९. अधिगतमेतद्यत् - काममोहितानाम् आसुरीं प्रकृतिमाश्रितानां कामकारेण वर्तमानानां क्वचित् शास्त्रीयकर्माचरणेऽपि दम्भाहङ्कारयुक्तानां भगवत्प्राप्तिपरिभ्रष्टानाम् अधमगतिरेवान्तिमं फलम्। जितात्मनां दैवीं प्रकृतिमाश्रितानां तु यज्ञार्थं सङ्गत्यागफलत्यागपूर्वकं कर्म कुर्वतां कर्मयोगद्वारा सांख्ययोगमासाद्य ब्रह्मात्मन्येव स्थितःप्रज्ञानां ब्रह्मनिर्वाणप्राप्तिः परमं फलमिति। अथेदानीमिदं निरूप्यते यत् - यथोक्तप्रकारेण स्थितप्रज्ञतां प्राप्तानां कृतकृत्यानामपि शास्त्रीययज्ञादिकमस्ति। तत्तु तेषां ज्ञाने परिसमाप्तत्वान्नैव बन्धकं भवतीति ॥

९०. यद्यपि द्वितीयतृतीयाध्याययोरपि - बुद्धियुक्तो जहातीह (२-५०), कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः (२-५१), कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। (३-२०) 'विद्वान् युक्तः समाचरन्' (३-२६) इत्यादिना उक्तम्, तथापि तदेवं चतुर्थे विस्तरेणोक्तं ज्ञानयोगस्य संस्तुत्यर्थमिति हिरुगिह निरूप्यत इत्यनवद्यम् ॥

९१. द्वितीयाध्याये सांख्यं प्राधान्येनोक्तं योगस्तु तदुपायत्वेन, तत्रापि कर्मयोगो ध्यानयोगद्वारेण सांख्योपाय इति भगवदर्थत्वेनैव कर्म ध्यानं च योगत्वं प्रतिपद्येते इति सूचितम्- 'योगस्थः कर्माणि' (२-४८), 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः। ' (२-६१) इति च। तृतीये तु इन्द्रियमनोबुद्धिमाश्रित्यैव कामस्यानर्थहेतुत्वात् तानतीत्य परमात्मनि निष्ठां संपिपादयिषयैव कर्मयोगध्यानयोगानुष्ठानमुपदिश्यते इति स्पष्टीकृतम्।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ (३-३७)
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ (३-४०)
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ (३-४१)
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ (३-४२)
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ (३-४३)

इति। एवं चासुरप्रकृतेरिन्द्रियमनोबुद्धिमाश्रित्यैवात्मलाभात्, तन्निग्रहार्थमिन्द्रियादिसंयमानुष्ठानमेव **योगः**, वशीकृतयोगानां साक्षादेवात्मतत्त्वविमर्शनं तु **सांख्यम्** - इत्युक्तं भवति। तत्र ये योगबुद्धिमाश्रित्य भगवद्दर्शनार्थं यतन्ते, ते योगाः, ये तु सांख्यबुद्धिमाश्रित्य ते सांख्याः। तत्र योगैः सांख्ययोगद्वारेणैव भगवद्दर्शनप्राप्तेः कर्मयोगध्यानयोगयोर्गौणं योगत्वम्, सांख्यं तु साक्षात्साधनत्वात्तस्यैव मुख्यं योगत्वमित्यवोचाम।

९२. तदेवं साक्षाद्, आरात् वा भगवत्तत्त्वं ये विदुः त एव **ज्ञानिनः** उच्यन्ते शास्त्रे। तस्यास्य ज्ञानस्य योगाख्यस्योपदेशसंप्रदायः पूर्वं प्रवर्तितोऽपि महता कालेन विनिष्ट इति पुनरपि तेनैव श्रीकृष्णरूपिणा भक्तायार्जुनायोपदिश्य (पुनरपि) प्रवर्तितः। तदिदं संप्रदायप्रवर्तकत्वमपि स्वयमेव कथितवान् ज्ञानस्य स्वरूपं माहात्म्यं च प्रचिख्यापयिषुः -

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ (४-१)
एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ (४-२)
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ (४-३)
तत्रार्जुनः पप्रच्छ- अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ (४-४) इति।

९३. अत्र द्वितीयाध्याये यत्प्रोक्तं 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' (२-२०) इति

सांख्यं ज्ञानम्, आत्मा सर्वेष्वपि शरीरेषु जायमान इव यल्लक्ष्यते, अनेक एव च - तदज्ञानदृष्ट्यैव। परमार्थतस्तु एक एवायमात्मा सर्वेषु देहेषु -

'अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः' (२-१८) इति च, तदिदं पुनरप्यर्जुन मुखेन शंकित्वा परमार्थज्ञापनार्थमिदं प्रश्नोत्थापनम्। अत आह भगवान् -

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ (४-५)

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ (४-६)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ (४-७) इति।

[आत्मानं सृजामि- मायादेहमुत्पादयामि जात इव भवामीत्यर्थः]

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ (४-८)

इदं तु पार्थस्य प्रश्नापाकरणायोक्तम्, भगवतो लीलाजन्मकर्म च प्रासङ्गिकम्। अत्रावान्तरतात्पर्यमेव वाक्यस्य। प्रकृतं तु सांख्यज्ञानमेव। अतो यदेवोक्तं द्वितीये 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वम्' (-१२) इत्यादि, तदेव अनूद्य ज्ञानप्रशंसामेवानुवर्तयति।

जन्म कर्म च मे दिव्यम् एवं यो वेत्ति तत्त्वतः।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ (४-९)

इति। [अत्रेदं विवक्षितं यन्न कस्यापि जन्म वा मरणं वा विद्यते तत्त्वतः, आत्मबुद्ध्या सांख्यास्तु विजानन्ति, यस्मादयमात्मा जायते म्रियते वेति प्राकृतास्तु मन्यन्ते जननमरणसंतानवन्तो वयमिति तेषाम्।]7 यस्तु बुद्ध्यते शास्त्राचार्योपदेशतो 'न कस्याप्यात्मा जायते म्रियते वा' इति स तत एव भगवद्भावमाप्नोतीति। तदाह -

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।

7 अञ्जसा अर्थबोधो न भवति, मूलेन तुलयित्वा अन्वयक्लेशं परिहरेत्

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ (४-१०)

[मद्भक्ता एव मत्तत्त्वं जानन्ति, तत एव च मद्भावं गच्छन्तीत्यर्थः]

९४. अत्र ज्ञानं तपस्त्वेन संस्तुतम्। शास्त्रोक्ततपसापि यद्रूपं निःश्रेयसं तज्ज्ञानेनाप्यत इतीत्थं महाभागं ज्ञानमिति। एवं शास्त्रविहितयज्ञेनापि यद्रूपं तदनेन ज्ञानेनावाप्यत इति संस्तोतुं पातनिकां करोति -

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ (४-१४)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ (४-१५)

यथा न भगवतो जन्ममृती तथैवं ज्ञानिनोऽपि इत्युक्तम्। एवं यथैव भगवतः चातुर्वर्ण्यविभागादि कुर्वतोऽपि तत्र वास्तविकं न कर्तृत्वम् एवं तज्ज्ञानवतोऽपि।

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥४-१९॥

[सर्वे लौकिका वैदिकाश्चेत्यर्थः]

९५. तत्र ज्ञानी यद्यपि गृहस्थो यदि वा तुर्याश्रमी, तस्य ज्ञानं सर्वश्रेष्ठो यज्ञ एवेति मन्तव्यमिति ज्ञानसंस्तुत ज्ञानयज्ञमनुतिष्ठतः, सर्वं कर्माकर्मैव संपद्यत इति यत्संसूचितम् 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते' (४-३६) इति तदेव विवरिष्यन् आह -

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ (४-२०)

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (४-२१)

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ (४-२२)

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ (४-२३)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ (४-२४)

अत्र 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति गृहस्थाश्रमस्थज्ञानिविषयम्। 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्' इति 'कृत्वापि न निबध्यते' इति च कर्मसंन्यासं कृत्वा केवलमनिवार्यभिक्षाटनादिप्रवृत्तो यश्चतुर्थाश्रमी तद्विषयमिति विवेकः। ब्रह्मार्पणमिति तूभयत्र समानम्। तथा च व्याख्यातं भाष्यकारेण -

'ब्रह्मार्पणम् - येन करणेन ब्रह्मवित् हविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति। तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति, यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति। ब्रह्म अर्पणमिति असमस्ते पदे। यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः। (गी.भा. ४-२४) इत्यादिरीत्या पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति गृहस्थज्ञानीति दर्शयितुम्, (२) एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात्। एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते - यदर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्य अध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिनः' इति (गी.भा. ४-२४) इति च संन्यासिज्ञानिनो दर्शनं स्तोतुम्।

९६. तदेवं यत् ज्ञानिना लोकसङ्ग्रहार्थं कर्म क्रियते तत् वस्तुतोऽकर्मैव परमार्थतः, न तेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे तस्येति वस्तुतो व्यावहारिकं कर्म वा अकर्म वा तस्यास्ति। यथा भगवतः चातुर्वर्ण्यसृष्ट्यादावितीदं ज्ञानयज्ञोपदेशस्य प्रयोजनम्-

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ (४-१८)

इत्यनात्माश्रितकर्माकर्मणोरात्माऽसंस्पर्शदर्शनार्थं संसूचितस्य परमार्थकृतसंन्यासस्यैव ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य स्तुत्यर्थम्।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे। (४-२८) विविधयज्ञोपन्यासस्तु

ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थमेव -

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाद् ज्ञानयज्ञः परन्तप।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ (४-३३)

इत्यादि ज्ञाने एव सर्वकर्मफलान्तर्भावोक्तेः ज्ञानस्तुतिः ज्ञानप्राप्यमोक्षोपदेशादिनैवोपक्षीणत्वादध्यायस्येति सर्वं सुखम्।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'ज्ञानयज्ञोपदेशो' नाम पञ्चदशं सोपानम्

१६. परमार्थसंन्यासोपदेशः

९७. अधिगतमेतत् यत् ज्ञानयज्ञो नाम तत्त्वज्ञानमेव, यत्प्रभावात् तत्त्वदर्शी कृतेनापि कर्मणा न लिप्यते, अकृतेनापि न प्रत्यवायी भवति प्रत्युत समस्तकर्मकृदपि भवेदिति। तत्राज्ञानिनः एव कर्मणा लिप्यन्ते ज्ञानी तु कुर्वन्नपि नैव किञ्चित्करोतीति व्याहतोक्तिरिव भातीत्यतः कर्माकर्मसंन्याससतत्त्वं विमृश्य विवेचनीयं भवतीति संन्यासोपदेशसोपानमिदानीं निरूप्यते ॥

९८. तत्र सर्वास्वपि गीतासु नियतं कर्मावश्यं कर्तव्यं न परित्याज्यं मुमुक्षुभिरिति भूयोभूय उपदिष्टं दृश्यते। तत्त्ववित्तु कर्म नैव करोतीति च। तदिदमपि विरुद्धोपदेशमिव प्रतिभात्यापाततः यतः कथं नु साधकैः क्रियमाणमेव कर्म कर्मसंन्यासं प्राप्य ज्ञानस्योपायो भविष्यतीति शङ्कापि समुन्मिषेत् केषांञ्चित् हृदय इत्यतोऽपि विचारणीयं भवति कर्मसंन्यासतत्त्वम्। तदर्थं सोपानारम्भः ॥

९९. तत्रेदं रहस्यं जन्मादिसर्वविक्रियारहितेऽपि परमार्थात्मनि जायते, करोति कर्माणि, कारयति च, कदाचित्तु दुःखीवास्ते इत्यविद्यया कल्पितं मूढैः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिधर्माध्यासेन। सैषा कल्पना व्युदस्ता द्वितीये परमार्थस्वरूपं ज्ञापयता भगवता। 'अन्तवन्त इमे देहाः' (२-१८), 'न जायते म्रियते वा' (२-२०), 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' (२-१७); वेदाविशिनं नित्यम् ... कं घातयति हन्ति कम् (२-३१) इत्यादिभिः आत्मस्वरूपनिरूपणपरैः वाक्यैः ॥

यत्पुनर्मन्यन्ते जनाः कर्तारो भोक्तार एव च वयमिति। तत्र काम्यकर्मत्यागः सङ्गफलत्यागपूर्वकं कर्मानुष्ठानरूपः कर्मयोगोऽपि मन्दाधिकारिणां मुमुक्षूणां कृते तदीययैव व्यवहारदृष्ट्या समुपदिष्टः। एकदेशसंन्यासेन साम्येन गौणोऽसौ संन्यासः। परमार्थसंन्यासस्तु नित्यसंन्यस्तसर्वकर्मरूपात्मज्ञानमेवेति बोधयितुं यदुक्तं 'कं घातयति हन्ति कम्' (२-२१) इति, तदेव पुनरपि कर्मसतत्त्वविवेचनेन चतुर्थेऽपि वितत्यानुवर्ण्यते ॥

१००. तत्र कर्माकर्मसंबन्ध आत्मनि विद्यते इत्यविवेकिनामिव

प्राकृतानामात्मानात्माविवेकिनामपि पण्डितानां व्यामोहोऽस्तीत्यः कर्मतत्त्वं विचारणीयमिति प्रस्तूयाह भगवान्-

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ (४-१६)

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ (४-१८)

आत्मान्यकर्तरि यत्कर्मदर्शनं तन्मिथ्यादर्शनं कार्यकरणसंघाताश्रयस्य तस्यात्मन्यसंभाविते ऽप्यध्यारोप्य 'अहं कर्ता एतस्मिन्नहं नियुक्तः, एतत् फलं च मया भोक्तव्यम्' इति **क्रियाकारकफलात्मकता दर्शनात्**। एवमध्यारोपितकर्तृत्वे एव आत्मनि, कार्यकरणसंघाते स्तिथं व्यापारोपरमम्, तत्फलं निरायासत्वलक्षणं सुखित्वं चाध्यारोप्य यद्दर्शनम् 'अहमिदानीं न किञ्चित्करोमि, तूष्णीं सुखमासे' इति तदपि मिथ्यादर्शनमेव कर्तृतन्त्रस्यैव कर्मत्वापायात्। तदेवं देहादिसंघाताश्रयस्य करणाकरणान्यथाकरणलक्षणस्य सर्वस्यापि कर्मात्मकत्वे सिद्धे अकर्मत्वेन विभावनं तस्य च अकर्मणः -आत्मन्यध्यारोपणं च सर्वथापि मिथ्यादर्शनमेव। तदेवमध्यारोपिते कर्मणि कर्माभावं यः पश्येत् स बुद्धिमान्, तदितरस्तु आत्मनि कर्माकर्मसंबन्धदर्शी अबुध एवेति वाक्यार्थः ॥

यद्यपि 'अन्तवन्त इमे देहाः' (२-१८) इत्यत्र देहादिसंघातस्य असत्त्वमेवोक्तम् 'नासतो विद्यते भावः' (२-१६) इति प्रकृत्य। तथाप्यत्र देहादिसंघाते असत्स्वभावेऽपि क्रियाकर्तृत्वं क्रियोपरमश्च मिथ्यास्वभावोऽपि संघाते अध्यारोपयति भगवान् कूटस्थनित्ये आत्मनि क्रियाकारकसंबन्धाभावं ब्रह्मस्वभावतां च विवक्षुः इत्यदोषः ॥

१०१. तदेवं यत्सर्वथापि कर्माकर्म तत्फलासंबन्धदर्शनम् आत्मनि स एवैष परमार्थसंन्यासो नाम। न तु शात्रोक्तकर्मणस्त्यागः तत्त्वविविदिषुणा विदुषा वापि क्रियमाणसर्वकर्मसंन्यासलक्षणः - तदिदं पूर्वमेव दर्शितमस्माभिः कर्मसंन्यासविभागोपदेशसोपाने इत एवाकृष्येति ज्ञेयम् ॥

तमिमं परमार्थसंन्यासमिहापि अनूद्य (इहापि) सम्यग्दर्शनं स्तौति भगवान्-

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम्।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ (४-४१)

भाष्यं चात्र भवति- योगसंन्यस्तकर्माणं **परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि** तं योगसंन्यस्तकर्माणम्। कथं योगसंन्यस्तकर्मा ? इत्याह -- ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेन आत्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य सः ज्ञानसंछिन्नसंशयः। य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तम् आत्मवन्तम् अप्रमत्तं **गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि** न निबध्नन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते हे धनञ्जय ॥

[अनिष्टादिरूपं- 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च' इत्यष्टादशाध्याये वक्ष्यमाणमित्यर्थः। तत्र हि कर्मणः फलं त्रिविधमपि न भवति परामर्थसंन्यासिनां क्वचिदिति वक्ष्यते ॥]

१०२. पञ्चमेऽपि तत्त्वज्ञानरहितानां मुमुक्षूणां कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्मध्ये कर्मयोग एवाश्रितो वरमिति-

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ (५-२) इत्यनेनोक्त्वा,

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ (५-६) इत्याह।

अत्र भाष्यम्- '**संन्यासस्तु पारमार्थिकः** हे महाबाहो दुःखम् आप्तुं प्राप्तुम् अयोगतः योगेन विना। योगयुक्तः वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः, मुनिः मननात् ईश्वरस्वरूपस्य मुनिः,

ब्रह्म -- परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यासः ब्रह्म उच्यते, 'न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः (ना0 उ0 2.78)' इति श्रुतेः -- **ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमार्थज्ञाननिष्ठालक्षणं** न चिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति प्राप्नोति। अतः मया उक्तम् 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति॥ '

[अत्र परमात्मज्ञाननिष्ठैव परमार्थसंन्यासः। तत्र सर्वथापि

सर्वकर्मसंबन्धाभावात्। तस्य च सङ्गत्यागफलत्यागलक्षणगौणसंन्यासयुक्तः कर्मयोगः साधनम् - इत्युक्तम्]

१०३. स चायं पारमार्थसंन्यासो द्विविधो - गृहे एव तिष्ठतो ज्ञानिनः कर्म कुर्वतोऽपि ब्रह्मबुद्ध्या सकारकफलस्य कर्मणो प्रविलापनरूपः, तुर्याश्रमे स्थितस्य व्यावहारिकदृष्ट्या शारीरं केवलं कर्म कुर्वतोऽपि कर्ममात्रेऽकर्मदृष्ट्या तत्प्रविलापनं चेत्यवोचाम ज्ञानयज्ञोपदेशसोपाने (खं ९५)। तमिमं द्विप्रकारमपि संन्यासमिहापि विविच्य दर्शयति भगवान्-

१. योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ (५-७)

इति लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वतो ज्ञानिनः परमार्थसंन्यासः। अत्र भाष्यम् - यदा पुनः अयं सम्यग्ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन -- योगेन युक्तः योगयुक्तः, विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वः, विजितात्मा विजितदेहः, जितेन्द्रियश्च, सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानाम् आत्मभूतः आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा **सम्यग्दर्शीत्यर्थः**, स **तत्रैवं वर्तमानः लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि** न लिप्यते न कर्मभिः बध्यते इत्यर्थः॥ (गी.भा. ५-७)।

[अत्र सम्यग्दर्शनसंपन्नो व्यवहारदृष्ट्या कर्मकुर्वन्नपि स्वदृष्ट्या कर्मण्यकर्मदर्शित्वात् परमार्थतः संन्यस्यतीत्युक्तम्।]

२. नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥ (५-८)

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ (५-९)

यथोक्तसम्यग्दर्शिनो लौकिककर्ममात्रसंबन्धोऽपि नास्त्येवेत्यर्थः।

३. सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ (५-१३)

अत्र सर्वं कर्म सर्वथा संन्यस्तवतो ज्ञाननिष्ठस्य कर्ममात्रेण कार्यकरणाश्रितेन

संसर्गो नास्ति कर्मण्यकर्मदर्शनादित्युक्तम् ॥

१०४. तमिमं परमार्थसंन्यासं भाष्यकारो द्वितीयाध्यायगत 'वेदाविनाशिनं नित्यम् ... कं घातयति हन्ति कम्' (२-२१) इति श्लोकार्थव्याख्यानावसरेऽपि 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते सुखं वशी' इतीमं श्लोकार्थं परामृश्य निरूपयामास (भाष्यकृत्)। तदिह जिज्ञासूनामर्थायोदाहरिष्यामः- 'ननु मनसा इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यासः इति चेत्। न, सर्वकर्माणि इति विशेषितत्वात्। मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेत्। न, मनोव्यापारपूर्वकत्वात् वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः। शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वा अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते इति चेत्। न, 'नैव कुर्वन्न कारयन्' इति विशेषणात्। सर्वकर्मसंन्यासः अयं भगवता उक्तः मरिष्यतो न जीवतः इति चेत्। न, 'नवद्वारे पुरे देही आस्ते' इति विशेषणानुपपत्तेः। न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति। अकुर्वतः अकारयतश्च देहे संन्यस्य इति संबन्धः न देहे आस्ते इति चेत्। न, सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्वावधारणात्। आसनक्रियायाश्च अधिकरणापेक्षत्वात्। तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य। 'सम्'-पूर्वस्तु न्यासशब्दः अत्र त्यागार्थः, न निक्षेपार्थः। तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासे एवाधिकारः, न कर्मणीति तत्र तत्र उपरिष्टात् आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः॥' (गी.भा. २-२१) इति।

चरमाध्यायेऽपि समुपपादितोऽयं परमार्थसंन्यासो **भाष्ये-**

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्। (१८-४८) इति श्लोकार्थव्याख्यानप्रसङ्गेन। 'किम् अशेषतः त्यक्तुम् अशक्यं कर्म इति न त्यजेत्? किं वा सहजस्य कर्मणः त्यागे दोषो भवतीति?' चिन्ताविषयमुपन्यस्य सांख्यबौद्धकाणादपक्षान्निशात्य स्वपक्षे सर्वदोषविनिर्मुक्तत्वमेवमुपसंहृतम्-

कथं तर्हि आत्मनः अविक्रियत्वे अशेषतः कर्मणस्त्यागः नोपपद्यते इति? यदि वस्तुभूताः गुणाः, यदि वा अविद्याकल्पिताः, तद्धर्मः कर्म, तदा आत्मनि अविद्याध्यारोपितमेव इति अविद्वान् 'न हि कश्चित् क्षणमपि अशेषतस्त्यक्तुं

शक्नोति' इति उक्तम्। विद्वांस्तु पुनः विद्यया अविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येव अशेषतः कर्म परित्यक्तुम्, अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः। न हि तैमिरिकदृष्ट्या अध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेः तिमिरापगमेऽपि शेषो अवतिष्ठते। एवं च सति इदं वचनम् उपपन्नम् 'सर्वकर्माणि मनसा' (गी. ५-१३) इत्यादि॥ (गी.भा. १८.४८)

एवं तत्समनन्तरश्लोकेऽपि - 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां= प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां सन्यासेन= **सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसन्यासेन** । अधिगच्छति= प्राप्नोति। तथा च उक्तम्- 'सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य नैवं कुर्वन् न कारयन् आस्ते' (५-१३) इति ॥' (गी. भा. १८-४९)

१०५. तदेवं सर्वविक्रियारहितकूटस्थनित्यब्रह्मात्मना अवस्थानमेव सम्यग्दर्शिनां परमार्थसंन्यासः। शास्त्रोक्तकर्मणां विधिवत् त्यागो मुख्यसंन्यासः। कर्मसङ्गफलत्यागस्तु गौण इति व्यावहारिकदृष्ट्या वाचोयुक्तिरिति सर्वमनवद्यम्॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ **'परमार्थसंन्यासोपदेशो'** नाम षोडशं सोपानम्

१७. निस्त्रैगुण्यभावोपदेशः

१०६. आसुरं भावं परित्यज्य शात्रोक्तकर्मानुष्ठाने प्रवृत्तानां स्वधर्ममनुतिष्ठतां मुमुक्षूणामयमुपदेशो भगवतः -

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ (२-४५)

इति यद्यपि काम्यकर्मवर्जनपूर्वकं सङ्गफलं च त्यक्त्वा स्वधर्म एवानुष्ठेय इति वाक्यार्थोऽवसीयते,

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम्।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ (२-४४)

इति समनन्तरपूर्वश्लोके कामात्मतानिन्दासामर्थ्यात्, 'एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः' इति प्रकृतश्लोकभाष्याच्च। तथापि-

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ (२-४१)

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ (२-४६)

इति चैवं श्लोकद्वयार्थं तद्भाष्याभिप्रायं च समालोचयतामिदमवश्यं मनसि स्फुरेत् यत्, शास्त्रीयकर्मानुष्ठाने प्रवृत्तान् सांख्यबुद्धिलिप्सून् मुमुक्षूनेवाधिकृत्य प्रकृतोऽयं निस्त्रैगुण्योपदेशः। एवं ह्यत्र भाष्यम्-

"येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च, वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एकैव बुद्धिः, इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका, सम्यक्प्रमाणजनितत्वात् , इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन। याः पुनः, इतरा विपरीतबुद्धयः, यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते ता बुद्धयः बहुशाखाः" । (गी.भा.

२-४१) इत्यादि व्यवसायात्मिकबुद्ध्युपदेशश्लोके।

[अनेन व्यवसायात्मिका बुद्धिरियं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं वा व्यपाश्रित्य परमपुरुषार्थं प्रेप्सून्प्रति उपदिष्टा काम्यकर्मनिन्दात्मवादपूर्वकम् इति गम्यते।]

(३) "सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत् किमर्थं तानि ईश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इति? उच्यते। शृणु- यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यत्परिमाणः स्नानपानादिः अर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोर्थः सर्वतस्संप्लुतोदके (योऽर्थः) तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः एवं तावान् तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थः यत्कर्मफलं सोऽर्थः ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थः यद्विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावानेव संपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः। 'यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्चित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' (छां. ४-१-४) इति श्रुतेः। 'सर्वं कर्माखिलम्' (४-३२) इति च वक्ष्यति। तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥" (गी.भा. २-४६)

[एतेन कर्मयोगिभिरीश्वरार्थं क्रियमाणमपि फलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयतत्त्वविज्ञानफले परिसमाप्त्यर्थमित्युक्तं भवति।]

१०७. एवं तावत् मुमुक्षूणां कर्मयोगिनामुपदिश्यमानो निस्त्रैगुण्यभावः, सर्वतस्संप्लुतोदकस्थानीयसम्यग्दर्शनोपायभूतसांख्यबुद्धिलाभाय कथं नाम व्यवसायात्मिकबुद्धिप्राप्तिः परम्परयापि भवेत् साधकानामित्यभिप्रायेणेति स्थितम्। तस्मिन्नेतस्मिन् निस्त्रैगुण्यभावसाधनमार्गे प्रस्थितस्य इदमुपदिश्यते - 'निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्' इति ॥

तत्र द्वन्द्वपराहतबुद्धिः आसुरप्रवृत्तिहेतुरित्यतस्ततो निर्मुक्तिमेष्यत्येतावच्छास्त्रोक्तपुण्यकर्मानुष्ठानेन, यदाह भगवान्-

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ (७-२७)

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ (७-२८)

अत्र भाष्यम्- केन पुनः मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्ति इत्यपेक्षायामिदमाह इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थः तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन। केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह -- द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वनिमित्तः मोहः द्वन्द्वमोहः तेन। तावेव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वन्द्वशब्देन अभिधीयेते। तत्र यदा इच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतः, तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः। न हि इच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि; किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इति। अतः तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन, भारत भरतान्वयज, सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं संमूढतां सर्गे जन्मनि, उत्पत्तिकाले इत्येतत्, यान्ति गच्छन्ति हे परंतप। मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्ते इत्यभिप्रायः। यतः एवम्, अतः तेन द्वन्द्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्ति; अत एव आत्मभावेन मां न भजन्ते॥" (गी.भा. ७-२७)

(३) "के पुनः अनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुम् उच्यते -- येषां तु पुनः अन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते येषां ते पुण्यकर्माणः तेषां पुण्यकर्मणाम्, ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः। 'एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथा' इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञानाः दृढव्रताः उच्यन्ते॥" (गी.भा. ७-२८)

एवमिच्छाद्वेषात्मकद्वन्द्वेन मोहिताः त्रैगुण्यं भजन्ते। मोहविरहिताश्च निस्त्रैगुण्यभावमाप्नुवन्तीत्युक्तं भवति। द्वन्द्वमोहात्यये पुण्यकर्मानुष्ठानं कारणमिति च ॥

१०८. यद्यपि पुण्यकर्माचरणं द्वन्द्वमोहापगमे[8] भवति, तथापि न तन्मात्रं[9] द्वन्द्वनिवृत्तिरत्यन्ताय भवेत्, इच्छाद्वेषसुखदुःखतद्धेतुरूपयोः इच्छाद्वेषविषयभूतबाह्यविषयाणामत्यन्तायानपगमात्। अतो नित्यसत्त्वस्थेन दृढव्रतमास्थाय भगवान् भजनीय इत्यप्युक्तम् यथोदाहृतश्लोके। तेन हि भजनेन सर्वेऽपि गुणा अत्यन्तं विनिवर्त्यन्ते, यदप्याह भगवान्-

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ (७-१३)

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ (७-१४)

एवं पुण्यकर्मणां पापनिवृत्तिद्वारा शुद्धसत्त्वप्राप्तेरवकाशः, शुद्धसत्त्वानां च भगवद्भजने दृढनिश्चयः ततश्च मायात्मकगुणात्ययः, भगवद्भावश्चेति क्रम उपदिष्टो ज्ञेयः ॥

१०७. निर्योगक्षेमस्यैव पुरुषस्य यथोक्तक्रमेण निस्त्रैगुण्यभावः शक्यसाधन इति 'निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो **निर्योगक्षेम** आत्मवान् ' ॥ (२-४५) इत्युपदिष्टम्। यस्य हि 'इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्' इति अनुपात्तस्योपादानलक्षणयोगोऽस्ति तस्यैव इदं मया सुरक्षितव्यं चोरशत्रुप्रभृतिभ्यः - इति क्षेमश्च इति। असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि इति चासुरभावोऽनुपरतो भवतीत्यत इच्छाद्वेषसमुत्थद्वन्द्वभावोऽपि संततो भवेत्। ये तु भगवन्तमेव भजन्ते तेषां योगक्षेमं भगवानेव वहतीति ते निर्योगक्षेमा भवेयुः। तदुक्तं भगवतैव-

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ (९-२२) इति ॥

8 माय?

9 तन्मात्रेण?

११०. तत्र त्रिगुणात्मके संसारे -

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ (१४-५)

इत्युक्तरीत्या यद्यपि त्रयाणामपि गुणानां बन्धकत्वमुक्तम्, तथापि सत्त्वगुणे विशेषोऽस्ति। यतः-

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ (१४-६)

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ (१४-७)

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ (१४-८)

इत्युक्तरीत्या तमस आवरणात्मकत्वम्, रजसस्तु विक्षेपकरत्वं चेति तत्त्वार्थविवेचने तौ भूयोंऽशेन परिपन्थिनौ। सत्त्वं तु निर्मलमदुष्टं चेति तत्त्वविवेचने सहायकम्। शुद्धसत्त्वगुणविशिष्टस्य चित्तस्य यावद्यावद्येव विषयविषयता तावदेव बन्धकत्वम्। यदा तु सुकृतवशात् साधुसङ्गाच्च तस्य प्रत्यक्प्रवणता तदेव सत्त्वं मोक्षाय कल्पते। यथोक्तम् -

मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च।

अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ (ब्रह्मबिन्दूपनिषत् १,२) इति ॥

तत्र विषयासक्तस्य बन्धकत्वम् एवं विषदीकृतं भाष्ये। “तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् स्फटिकमणिरिव प्रकाशकम् अनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति। कथम्? सुखसङ्गेन ‘सुखी अहम्’ इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि संश्लेषापादनेनैव, ‘ममैव सुखं जातम्’ इति मृषैव सुखे सञ्जनम्

इति। सैषा अविद्या। न हि विषयधर्मः विषयिणः भवति। इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मः इति (१३-६) उक्तं भगवता। अतः अविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणया अस्वात्मभूते सुखे सञ्जयति इव, आसक्तमिव करोति। असङ्गं सक्तमिव करोति, असुखिनं सुखिनमिव। तथा ज्ञानसङ्गेन च, ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव विषयस्य अन्तःकरणस्य धर्मः, नात्मनः। आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेः, बन्धानुपपत्तेश्च। सुखे इव ज्ञानादौ सङ्गः मन्तव्यः। हे अनघ अव्यसन॥” [% a mark hinting presence of some note, here in manuscript.%] (गी.भा. १४-६) [परमार्थज्ञानपरमार्थसुखतत्त्वानध्यवसायहेतोरेव बन्धकत्वमिति तावन्मात्रमपनेतव्यं शुद्धसत्त्वाव0लम्बनेनेति ‘नित्यसत्त्वस्थ’ इति विशेषरूपाभिप्रायोऽवसीयते ॥]

१११. तत्र गुणानामेषां प्रत्येकं स्वभाव एष यत् स्वेतरगुणद्वयमभिभवे एव स्वात्मलाभ इति। तदुक्तम्-

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ (१४-१०)

अत एव श्रेयोर्थिभिः सात्विकमेव शास्त्रीयं कर्म कर्तव्यमित्युपदिष्टं श्रद्धात्रयविभागाध्याये, मुमुक्षूणां च ज्ञानकर्मकर्तृबुद्धिधृतिसुखानां गुणत्रयकृतो विभागः समुपदिष्टोऽष्टादशाध्याये कथं नाम रजस्तमसोः परिहारेण सत्त्वप्रधाना एव भवेयुरधिकारिणः इति सर्वत्र च नित्यसत्त्वस्थत्वे गुणत्रयात्यये च परमपि साधनमिदम् उपदिष्टं भगवता-

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ((१४-२६) इति।

११२. सोऽयं गुणत्रयात्यये साधनभूतो भक्तियोगो ब्रह्मभूयाख्यनिस्त्रैगुण्यभावफलावसानो यत्र यत्रांशतोऽस्ति स स भगवद्भक्तिसंबन्धादेव योगशब्देन व्यपदिश्यते गीताशास्त्रे। तत्र शास्त्रीयकर्मव्यपाश्रयणेन तामसगुणात्ययो लेशतः, कर्मयोगाश्रयणेन त्वशेषतः

तमोऽत्ययः सत्त्वावलम्बनं च भवति। तत्र सङ्गत्यागफलत्यागपूर्वकं भगवदभ्यर्चनपर्यन्तानुधावनात्। ध्यानयोगेन तु रजोगुणात्ययोऽपि भवति। योगारूढेनैव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं भगवत्तत्त्वध्याने शुद्धसात्त्विके प्रवेशात्। अनन्येनैव योगेन भगवत्प्रपत्त्या तु सर्वथा गुणत्रयात्ययः - 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥' (७-१४) इति वचनात्। एवं हि भगवतो भाष्यकारस्य वचनम् - 'दैवी देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मात् एषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेन अत्ययः अतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया। तत्र एवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायाम् एतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति; ते संसारबन्धनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः॥' (गी.भा. ७-१४) इति ॥

११३. तदेवं 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन' (३-४५) इत्ययमुपदेशः स्वकर्मणा भगवदभ्यर्चनलक्षणात् कर्मयोगादारभ्य भगवदेकशरणताप्राप्तिपर्यन्तानां साधनानां व्यवसायात्मबुद्ध्यालम्बनेनाव्यभिचरितभक्तियोगेन संपृक्तेन त्रीनपि गुणानतीत्य नित्यनिस्त्रैगुण्यात्मकब्रह्मभावोपदेशपर इति सर्वं शुद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'निस्त्रैगुण्यभावोपदेशः' नाम सप्तदशं सोपानम्

१८. भगवत्स्वरूपसतत्त्वोपदेशः

११४. अधिगतमेतत् यत् सर्व एवायं संसारः त्रिगुणात्मकः, निस्त्रैगुण्यभाव एव च संसारान्मोक्ष इति। तत्र व्यवहारदृष्ट्या वीक्ष्यमाणे -

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ (१८-४०)

(इति)। परमार्थतस्तु - न तदस्ति विना यत्स्यात् मया भूतं चराचरम् ॥ (१०-३९) इति भगवदुक्तप्रकारेण सर्वं भगवन्मयम्। अतो गुणानामप्यात्मा स एव। तदप्युक्तं भगवता -

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तमसाश्च ये।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ (७-१२)

[भगवानेव मूलं स्वरूपस्थित्याश्रयश्च गुणानामित्यर्थः।]

तत्र ये तामसराजसप्रचुरां प्रकृतिमाश्रिताः कामक्रोधपरायणास्ते, जगदिदमनीश्वरं कामहैतुकं चेति मत्वा कामकारेण वर्तमानाः अधोगतिमृच्छन्ति। यदुक्तं भगवता-

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ (७-१३)
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ (७-१५) इति।

येऽपि शास्त्रप्रमाणकाः कामपराः ते देवऋषिपित्रादीनाराध्य तत्तद्भावं गच्छन्ति -

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ (७-२०)
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ (७-२१)
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान्॥७-२२॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ (७-२३)

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ (९-२५) इति च।

ये तु राजसतामसप्रचुरां प्रकृतिं सात्विकीमपि कामदूषितां विजित्य भगवन्तमेव वासुदेवं भजन्ते, ते सर्वानेव गुणानतीत्य भगवद्भावमेव प्राप्नुवन्तीति। एतदर्थमेव च योगशब्दितसाधनानि उपदिष्टानि अस्मिन् शास्त्रे इति ॥

११५. अथ यत्संबन्धादेव कर्मध्यानादिकं योगशब्दार्हं भवति तस्य वासुदेवपरब्रह्मणः सतत्त्वं यथोपदिष्टं शास्त्रे तदिह संक्षिप्य निरूप्यते। अधिकं त्वत्र 'गीताशास्त्रार्थविवेकतो' ग्राह्यम् ॥

भगवतो निरुपाधिकं रूपं सर्वानपि गुणानतीत्य स्वेनैव निर्विकल्पेन रूपेण स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम् एकमेवाद्वितीयमिति तदेव सर्वम्। अतो भगवतो रूपमिति व्यपदेशमात्रमेतत्, शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवत्। यदाह भगवान्-

(१) बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (७-१९)

[परिपक्वज्ञानवन्तमेकं मुक्त्वा न केनचिदन्येन विज्ञेयं वासुदेवसतत्त्वम्। सर्वात्मवासुदेवभावमापन्न एव ज्ञानी तन्मयत्वात् आत्मन्येव स्वात्मानन्यतया अवगच्छतीत्यर्थः।]

(२) ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ (१४-२७)

अत्र भाष्यम्- 'यया च ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते, सा शक्तिः ब्रह्मैव अहम्। शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वात् इत्यभिप्रायः। अथवा, ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म, तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकः अहमेव नान्यः प्रतिष्ठा आश्रयः। किंविशिष्टस्य? अमृतस्य अमरणधर्मकस्य अव्ययस्य व्ययरहितस्य। किं च, शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य

तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य एकान्तनियतस्य च, 'प्रतिष्ठा अहम्' इति अनुवर्तते॥" (गी.भा. १४-२७)

[अत्र ब्रह्मणः, तच्छक्तेः, तत्प्राप्तिसाधनभूतायाः निष्ठायाः निष्ठाजनितसुखस्य च - निर्विकल्पकब्रह्मस्वरूपमात्रेण प्रतिष्ठितत्त्वमिदमुक्तम्]

११६. एवं तावत् नित्यनिर्विकल्पकमेवावस्थितं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म व्यवहारदृष्ट्या साधकानुग्रहार्थं सविकल्पकानपि रूपविशेषान् गृह्णातीति शास्त्रार्थे स्थिते, केन केन रूपभेदेन कैः कैरधिकारिभिः कथं कथमुपास्यं भवतीत्येतदवरोहणक्रमेण संक्षिप्य प्रदर्श्यते जिज्ञासूनां सुखबोधनाय ॥

तत्र स्वरूपेण स्थितं तत्त्वं 'अक्षरम्' इति समुपदिष्टं द्वादशाध्याये

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ (१२-३)

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ (१२-४)

अत्र **अक्षरम्** इत्यौपनिषदं तत्त्वम् 'अस्थूलमनणु' (बृ.३-८-८), 'यत्तदद्रेश्यम्' (मुं. १-१-६) इत्यादि लक्षणं यत् तदेव निर्दिश्यते इति स्पष्टम्, तच्च अनिर्देश्यत्वात् अव्यक्तत्वात्, अचिन्त्यत्वात् सर्वकरणागोचरमित्यतः 'पर्युपासते' इति नोपास्योपासकभेदं प्रकल्प्य ध्यानमुपदिश्यते तथा कर्तुमशक्यत्वात् 'येनाहुर्मनो मतम्। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदम् यदिदमुपासते' (के. १-६) इति श्रुत्या प्रत्यक्षमेव उपास्तिक्रियाकर्मत्वनिषेधाच्च अब्रह्मतापि। किं तर्हि 'ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति' (श्वे. ३-२-५) इत्युक्तप्रकारेण तदात्मकतया आसनमेव पर्युपासनम् 'आत्मेत्येवोपासीत' (ब्र. १-४-७) इत्यादिवदेव तु उपास्तिः। 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति प्राप्तिरपि प्राप्तप्राप्तिरुच्यते। तथा हि आथर्वणवाक्यभाष्यम्- 'युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभावाः सर्वमेव शरीरपातकालेऽपि आविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवत्, अविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहति' (मुं भा. ३-२-५)॥

११७. अत्र देहेन्द्रियसंघाते अभिमानं सर्वथा परित्यक्तवतामेवाधिकारः। अतः एकादशाध्याये समुपदिष्टविश्वरूपोपासनमेतदपेक्षया सुकरमित्युपदिश्यते -

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ (१२-५)
ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ (१२-६)
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ (१२-७)
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ (१२-८)

अत्र विश्वरूपं प्रदर्श्य श्रीकृष्णेन 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिना विश्वरूपोपासनाया चोदितत्वात् अर्जुनेनापि 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते' (१२-१) इति तदेव परामृश्य प्रश्नकरणाच्च 'मां ध्यायन्त उपासते' इत्यस्मच्छब्देन विश्वरूप एव भगवान् परामृश्यत इति गम्यते। न च तावता अक्षरस्य तदन्यत्वं शङ्क्यम्; 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति फलनिर्देशस्यासामञ्जस्य प्रसङ्गात्। इत्थं च यदेव भगवद्रूपमक्षरसंज्ञं निरूपाधिकं, तदेव तु विश्वरूपतयोपास्यं निर्दिष्टम्। विश्वलक्षणोपाधिवशात् त्वनयोर्भेद इति गम्यते ॥

११८. 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' (८-११) इत्युपदिष्टं तु ब्रह्म अक्षराव्यक्तादिशब्दैर्द्वादशे निर्दिष्टमेव नातिरिक्तम्। परन्तु एकत्र प्रणवेऽक्षरबुद्धिमावेश्योपासनं कर्तव्यतया चोद्यते, कालान्तरमुक्तफलदम् 'यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥' (८-१३) इति वचनात्, अन्यत्र तु साक्षादेव अक्षरध्यानं सम्यग्दर्शनेन सद्योमुक्तिफलदम्, 'सर्वत्र समबुद्धयः। ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२-४) इत्युक्तेः इति विशेषः॥

११९. दशमे निर्दिष्टा **विभूतयः** तत्र तत्र () भगवत्स्वरूपमभिव्यक्तौ इति तथोपास्यत्वाय निर्दिष्टाः। केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥ (१०-

१७) इति प्रश्नोपन्यासात् 'तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥ ' (१०-४१) इति अंशशब्दादानपूर्वकं प्रतिवचनाच्च। विश्वरूपस्यापि 'एकांशेन स्थितो जगत्' (१०-४२) इति तु न विश्वरूपात्मनोऽपि विभूतिविशेषज्ञापनाय। कथं तर्हि? सोपाधिकात् विश्वरूपादपि स्वेन निरुपाधिकेन निरस्तसर्वाविशेषस्वभावेनान्येन भगवान् तदेव तु तस्य पारमार्थिकं रूपमिति ज्ञापनाय। तथा हि श्रुतिः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' (ऋ.), 'एतावनस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः' (ऋ.) इति च ॥

१२०. अथैवमक्षरस्य विश्वरूपाद् वैलक्षण्यद्योतनाय विश्वरूपस्यांशत्वनिर्देशेऽपि कथं परब्रह्मतत्त्वस्य कूटस्थत्वं भवेत् ? अक्षरस्यैव विश्वरूपत्वेन प्रादुर्भावदशायामंशेन परिणामवत्त्वाभ्युपगमस्य दुर्वारणत्वादिति चेत्। नैष दोषः। मायया रूपभेदस्याप्याश्रयणात्। न ह्यविद्याकल्पितेन मायिकरूपभेदेन परमार्थत एव सांशत्वमापद्यते। एवमेव हि भगवतो लीलाविग्रहरूपवत्त्वस्वीकारः। श्रीकृष्णरूपेण जन्म स्वेन कूटस्थरूपेणावस्थितिः च अवकल्पते। यदाह भगवान् स्वयमेव -

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ (४-६)

भाष्यं चात्र भवति- "कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्म इति। उच्यते। अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्, तथा अव्ययात्मा अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन्, तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानाम् ईश्वरः ईशनशीलोऽपि सन्, प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकाम्, यस्या वशे सर्वं जगत् वर्तते, यया मोहितं सत् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति। तां प्रकृतिं स्वाम् अधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि, जात इव आत्ममायया आत्मनो मायया, न परमार्थतो लोकवत्" (गी.भा.४-६)।

इत एवाकृष्य सम्बन्ध ग्रन्थे स्पष्टमेवोक्तम् भगवता भाष्यकारेण- 'स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुः भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवात्

अंशेन कृष्णः किल संबभूव ... स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नः त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽप्यव्ययो भूतानामीश्वरोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते।' (गी.भा. सं.ग्रन्थः) इति ॥

१३१. तदेतत् भगवतः कूटस्थनित्यं स्वरूपं बोधयितुमुपायत्वेन पदेपदे एष एव मायाख्यप्रकृतिरूपन्यस्ता दृश्यते गीतासु। तद्यथा सप्तमे तावत्-

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥७.१॥

भगवत्स्वरूपं यथावत् ज्ञातुमुपायं निर्दिदिक्षुराह-

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥

अपरेऽयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।

जीवभूतां महाबहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ (७-४,५)

इति मायारूपपरप्रकृतित्वेन तत्कार्यभूते जगति प्रविष्टां जीवरूपं परप्रकृतित्वेन च प्रतिजज्ञे । ततः स्वमक्षरं रूपं गुणत्रयात्मकमायाः सकाशाद्वरमिति बोधयमास -

दैवी ह्येष गुणमयी मम मया दुरत्यया।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥ (७-१४)

इति मायां मायामात्रत्वाद्भगवदेकप्रपत्त्या तर्तव्यां प्राह। पुनर्नवमेऽपि-

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ (९-१०)

इति मयामयस्य जगतोऽध्यक्षत्वेन स्वां निर्दिश्य मायिकीं स्वां मानुषीं तनुमतीत्य स्थितमात्मानमेव ज्ञेयत्वेन निर्दिदेश।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्॥ ९-११ इति।

तथा त्रयोदशेऽपि-

यावत्सम्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ॥ १३-२६॥

इति प्रकृतिपुरुषाविवेकनिबन्धनसंयोगेन मिथ्याज्ञानेन पुनः पुनर्जनिप्राप्तिलक्षणः संसारः इत्युक्त्या-

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति॥१३-२९॥

प्रकृतेर्विविक्तस्य पुरुषस्यासम्सरिस्वभावत्वम्।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ (१३-३०)

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ (१३-३१)

इति परप्रकृतित्वेन निर्दिष्टस्य जीवस्यापि अपरप्रकृतिसंबन्धाधानात् परमात्मन एवोत्पत्तिमिवापन्नस्य प्रकृतिपुरुषसतत्त्वविवेकात् ब्रह्मभावमाह ॥

एवं पञ्चदशाध्यायेऽपि संसारवृक्षं मायामयं प्रकृत्य 'ममैवांशो जीवलोके' (१५-७) इति परप्रकृतिशब्दोदितं जीवमप्युपवर्ण्य ते एव प्रकृती क्षराक्षरनामनी अतीत्यस्थितत्वात् भगवान् पुरुषोत्तमः इत्याह-

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ (१५-१८) इति।

१२१. तदेवं नित्यनिरस्तसमस्तोपाधिकमेव अक्षराख्यस्य भगवतः स्वरूपम्। त्रिगुणात्मिकमायाख्यप्रकृतिलक्षणोपाधिवशादेव जगत्कारणत्वं, विश्वरूपत्वं च व्यपदिश्यते। मायाविलसितमेव च तस्य देवकीवसुदेवसुतत्वेन लीलाविग्रहधारणं जन्म, साधुपरित्राणधर्मसंस्थापनादि कर्मसंबन्धश्च नैव पारमार्थिकं तस्य साकारत्वं, सगुणत्वं, सांशत्वं, जन्मकर्मसंबन्धो वा; नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् इति गीतोपदेशः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'भगवतत्त्वोपदेशो' नाम अष्टादशं सोपानम्

१९. जीवसतत्त्वोपदेशः

१२३. अथ यो सावधिकृतः शास्त्रोपदिष्टयोगेषु तस्यास्य जीवस्य सतत्त्वं निरूपणीयम् । यदपि सांख्यादियोगनिरूपणप्रसंगेन जीवोऽपि निरूपित एव, जातत्वेन विभाव्यमानस्यैव जन्मबाल्याद्यवस्थासु व्यभिचरत्स्वपि स्वरूपेणैव अव्यभिचारिणावतिष्ठमानस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वरहित-ब्रह्मात्मरूपत्वावधारणात् । 'एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ' (२-७२) इत्यादिना तद्रूपेणावस्थितेः संस्तुतत्वाच्च । तथापि, 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥' (४-५), 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ' (१८-६१), 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ' (४-६), 'तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ' (१८-६२) 'यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥' (१४-१), 'स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥' (२-७२) इत्यादिस्थलेषु जीवस्याज्ञत्व-ईश्वरनियम्यत्व-ईश्वरप्रसादलभ्यपुरुषार्थवत्त्व-अनेकत्व-ज्ञानलभ्यमुक्त्यतिशयवत्त्वादिना ईश्वरवैलक्षण्यादेरपि प्रतिपादकाभासवचनानामपि दर्शनात् शास्त्रार्थनैर्मल्याय जीवसतत्त्वं हिरुक् निरूप्यं भवति मन्दमतीनां जिज्ञासूनां व्यामोहो यथा व्यपनीयते । अत उपदेशसोपानान्तरं प्रारभ्यते ॥

१२४. तत्रार्जुनस्य अज्ञत्वम्, अशक्तत्वम्, कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं च लोकसिद्धमेवेति तदनूद्य अर्थान्तरं तात्पर्येण कथनं तादवस्थ्याख्यानमात्रम्, न तत्र तात्पर्यवदिति अविरोधो द्रष्टव्यः । तद्यथा-

'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं (प्रज्ञावादांश्च भाषसे) ।' (२-११) 'नानुशोचन्ति पण्डिताः' इति ज्ञानिस्वभावप्रतिपादनाय अनुवादः, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' (२-४६) इति कर्मयोगविधानार्थं कर्तृत्वानुवादः, अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ (३-२७) इति 'तत्त्ववित्तु (महाबाहो गुणकर्मविभागयोः) । गुणा गुणेषु वर्तन्त

इति मत्वा न सज्जते ॥' (३-२८) इति तत्त्वज्ञानप्रशंसार्थं अनुवादः, 'न त्वं वेत्थ परंतप' (४-५) इतीश्वरस्य सर्वज्ञत्वप्रतिपादनार्थमज्ञत्वस्यानुवाद इत्येवं सर्वत्र जीवस्य निहीनोपाधिसंबन्धात् संसारित्वानुवादो न विरुध्यते ॥

१२५. एवम्

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ (४-१४)

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ (६-३०)

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (७-१९)

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ (९-२९)

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ (१३-१९)

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ (१४-१९)

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ (१५-१९),

इत्यादिस्थलेषु यत्र यत्र भगवतत्त्वज्ञानेन वेत्तुः फलं संकीर्त्यते भगवद्भावलक्षणं तत्र सर्वत्राप्यज्ञानत एव जीवस्य पृथग्भावः, ज्ञानमात्रेण नित्यसिद्धेश्वरत्वमेवाभिव्यश्नुते इति कथनार्थमिति वेद्यम् ॥

यदपि क्रियाकरकफलात्मकत्वं लोके दृष्टं जीवस्य, तदपि तत्त्वज्ञानाभावादविद्यासंवीतचेतस्त्वादेवेति भगवतैव प्रकृष्टमुद्घोषितम् -

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ (५-१४)

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ (५-१५) इति ।

कथमविद्यास्वभावकृत एव तु कर्तृत्वादिकमित्यत्राप्याह भगवान्-

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ (१८-१४)

इति अधिष्ठानादिपञ्चभिः संहतत्वकल्पनालक्षणाविद्यैव कर्तृत्वे हेतुरित्युक्त्वा-

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ (१८-१६)

इति केवलस्यात्मनो अकर्तृत्वमेव परमार्थत इत्याह । न्याय्यं चैतत् नहि 'अविकार्योऽयमुच्यते' (२-३०) इत्युक्तरीत्या अविकार्यस्वभावस्यात्मनः शरीरादिभिः संहननं तैः संभूय कर्तृत्वं वा शक्यकल्पनं कथञ्चिदपि । अत एवाह भगवान्-

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ (१३-२२)

इति गुणसङ्गेन कर्तृत्वभोक्तृत्वम्; स्वरूपेण च परमात्मत्वमेवेति च -

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ (१३-२३) इति ।

अविद्यापाये जीवत्वापायः, नित्यसिद्धेश्वरत्वाभिव्यक्तिश्चेति बोधनार्थम् न पुनरीश्वरसंबन्धित्वेन कलायुक्तत्वस्य तदवयत्वस्य वा प्रतिपादनार्थम् । यथा अंशः, प्रकृतिः - इत्युक्ती तदनन्यत्वमेव बोध्यत्वेनोच्यते, यथा वा घटाद्याकाशस्य परमाकाशस्यांशस्यवाचोयुक्त्या आकाशानन्यत्वमेव न ततोऽन्यत्वं तद्वत् । तथा च भाष्यम्- 'यथा जलसूर्यकः सूर्यांशः जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यंशः तेनैव आत्मना संगच्छति, एवमेव यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाशः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते एवम् । अतः उपपन्नमुक्तम् 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति।

ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयवः एकदेशो अंशः इति? सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गः, अवयवविभागात्। नैष दोषः। अविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्नः एकदेशः अंश इव कल्पितो यतः। दर्शितश्च अयमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः।'

(गी.भा. १५-७) इति । तस्मात् प्रकृतित्वमंशत्वं च तत्साधर्म्यद्योतनेन ऐकात्म्यसूचनार्थमेवेति सिद्धम् ॥

१२६. एवं जीवरूपोत्क्रान्त्यादिकीर्तनमपि भगवता तादात्म्यप्रतिपादनार्थमेव । विविधावस्थाभागिव परिभाव्यमानोऽपि सदा परमात्मस्वरूपत्वेनावतिष्ठते, न तत्त्वात् कदाचित्प्रच्युतो भवतीति ज्ञापनार्थमेव -

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ (१५-१०)

इति भगवत्स्वरूपत्वस्य सर्वदा ज्ञानिभिरनुभूयमानत्वकथनात् । तथा हि भाष्यम्- 'एवंभूतमपि एनम् अत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढाः दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढाः नानुपश्यन्ति। अहो कष्टं वर्तते इति अनुक्रोशति च भगवान्' (१५-१०) इति ।

न त्वत्रांशत्वमवधार्यते, भगवत्स्वरूपं तु न ह्यंश एवेत्युक्त्यमत्र, अपि तु ममैवांश इति । आहुश्च संप्रदायविदः- 'मरणे संभवे चैव गत्या गमनयोरापि । स्थितौ सर्वशरीरेषु ह्याकाशेनाविलक्षणः' (गौ.का ३-९), संघाताः स्वप्नवत्सर्वे ह्यात्ममायाविसर्जिताः । आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते । (गौ.का.३-११) इति ।

[घटाकाशादीनां सर्वास्ववस्थास्वपि आकाशाविलक्षणत्वमेव । घटाद्युपाधीनामपि आकाशाभिन्नत्वं यथा, तथा जीवानां परमात्माभिन्नत्वमेव, संघातानां च मायिकत्वात् *** इत्यर्थः।]

अत एव एनं स्वरूपेण द्रष्टुं प्रयतितव्यं मुमुक्षुभिरिति तद्दर्शनं सुदुर्लभं कुयोगिनामिति 'न हि निन्दा' न्यायेन स्तौति ।

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ (१५-११) इति ।

विशदीकृतं चा भाष्यकारेण एतत् - 'यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तः योगिनश्च समाहितचित्ताः एनं प्रकृतम् आत्मानं पश्यन्ति 'अयमहमस्मि' इति उपलभन्ते

आत्मनि स्वस्यां बुद्धौ, अवस्थितम्। यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैः, अकृतात्मानः असंस्कृतात्मानः तपसा इन्द्रियजयेन च, दुश्चरितात् अनुपरताः, अशान्तदर्पाः, प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्ति अचेतसः अविवेकिनः' (गी.भा.१५-११)

एतदुक्तं भवति - दुश्चरितात् उपरताः शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतमनस एव एनं संसारित्वापादकोपाधिभिर्विविच्य स्वेन पारमार्थिकेन परमात्मरूपेण द्रष्टुं शक्नुवन्ति नान्ये बाह्यविषयविषयकप्रत्ययापकृष्टचेतसः इति ॥

१२८. तत्स्वरूपविवेचनप्रकारश्च विस्तरेण प्रतिपादितः क्षेत्राध्याये -

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ (१३-६)

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ (१३-७)

इति विषयभूतं क्षेत्रं प्रदर्श्य अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञानसाधनगणमुपदिश्य 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि'(१३-१२) इति प्रतिज्ञाय-

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ (१३-१४)

इत्यविद्याध्यस्तेन सर्वजीवदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयः तदस्तित्वनिबन्धनान्येव च दृश्यन्ते । तदेव सर्वकार्यकरणनिवर्तितं निर्विशेषं क्षेत्रज्ञस्य पारमार्थिकं स्वरूपमिति दर्शयन्नाह -

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ (१३-१४) इत्यादिना ।

१२९. तस्मात् यदेव सूत्रितं क्षेत्राध्यायादौ-

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ (१३-१)

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । (१३-२)

इति तदेव सर्वक्षेत्रावभासककूटस्थनित्यचैतन्यभगवत्स्वरूपानन्यत्वात्

क्षेत्रज्ञाख्यस्य जीवस्य पारमार्थिकं सतत्त्वम् इति सर्वं शुद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'जीवसतत्त्वोपदेशो' नाम एकोनविंशं सोपानम्

२०. स्थितप्रज्ञलक्षणोपदेशः

१३०. एवं तावत् जीवस्य सतत्त्वमद्वितीयब्रह्मत्वमेवेति नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाः एव सर्वे क्षेत्रज्ञा अनेकत्वेन संसारित्वेन च - विभाव्यमाना लोकदृष्ट्या- इति निर्णीतम्; 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' (१३-२) इति वचनात् भगवत्स्वरूपं चाजाव्ययस्वभावमिति च । अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति । उच्यते - द्विविधा हि शास्त्रप्रतिपाद्या जीवाः, मुक्ताः कृतकृत्याः मुमुक्षवश्च पुरुषार्थसाधनानुष्ठातार इति । तत्र मुक्ताः शास्त्रदृष्ट्या भगवत आत्मभूता एव ते इति न तान्प्रति किञ्चिदुपदेष्टव्यमवशिष्यते 'एतद् बुध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत' (१५-२०) इति वचनात् । मुमुक्षवस्तु कर्मयोगाद्यनुष्ठाने नियुज्यन्ते, आत्मेश्वरभेदमाश्रित्य, अध्यारोपदृष्ट्येति स्थितिः । अत एव शास्त्रे तत्तद्योगोपदेशान्ते कृतकृत्यलक्षणानि अनुकीर्त्यन्ते, कथम् नाम मुमुक्षवः कृतकृत्यव्यवहारानुकारेण साधनान्यनुष्ठाय सम्यग्ज्ञानं लब्ध्वा पुरुषार्थं प्राप्नुयुरिति । तथा चोक्तं भाष्यकारेण स्थितप्रज्ञलक्षणानुकीर्तनप्रकरणव्याख्यानप्रसङ्गेन ।

'यो हि अदित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्मयोगेन, तयोः (स्थितप्रज्ञस्य) 'प्रजहाति' इत्यारभ्य अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते। सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदिश्यन्ते, यत्नसाध्यत्वात्।' (गी.भा. २-५५) इति ॥

अत्र हि 'बुद्ध्या विशुद्धया युक्तः' (१८-५१) इत्यारम्भोपदिष्टायां ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तस्य, 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥' (१८-४६) इत्युपदिष्टे कर्मयोगे प्रवृत्तस्य च स्थितःप्रज्ञलक्षाणान्येव साधनत्वेनोच्यन्ते इत्याह भाष्यकृत् ॥

तस्माद्यानि यानि शास्त्रेऽत्र कृतकृत्यलक्षणानि तत्र तत्रोक्तानि तानि तानि संकल(यित्वा)(य्य) निर्दिश्यन्ते साधकानामर्थाय ॥

१३१. कृतार्थाः सम्यग्दर्शिनोऽत्र - स्थितप्रज्ञा, युक्ता, भक्ता, गुणातीताश्च -

इति चतुर्धा व्यपदिष्टा । स्थितप्रज्ञलक्षणानि द्वितीयाद्यध्याये समुपदिष्टानि । तत्र प्रप्रथमं लक्षणमिदमुदाहृतम्-

(१) प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ (२-५५)

अयं कामप्रहाणलक्षणः सर्वप्रधानोपदेशः इति गम्यते । उपसंहारेऽपि-

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ (२-७१)

इत्युपसंहारात् श्रुत्यनुगमाच्च । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदिश्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समनुश्नुते ॥ (का. २-३-१४) इति हि श्रुतिः । कामस्य सर्वानर्थमूलत्वस्मरणाच्च - 'ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ ' (२-६२) इत्युपक्रम्य 'बुद्धिनाशात् प्रणश्यति' (२-६३) इत्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वपुरुषार्थाद्भ्रंशो भवति कामोपहतचित्तस्य - इति हि स्मर्यते । उत्तरत्रापि 'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥' (३-३७) इति बहुधा निन्दिष्यमाणत्वाच्च ॥

(२) दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ (२-५६)

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (२-५७)

अत्र **द्वन्द्वप्रहाणं** स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्तम् । इदं च भगवद्भक्त्यनुष्ठाने संनिकृष्टं साधनम् । वक्ष्यति हि -

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ (७-२८) इति ।

(३) इन्द्रियनिग्रहः तृतीयं साधनम्-

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (२-५८) इत्युपक्रम्य

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (२-६१)

इत्युपसंहाराद्धि इन्द्रियवशीकरणं बुद्धेः प्रतिष्ठायां प्रथमं साधनमिति गम्यते । वक्ष्यति हि उत्तरत्रापि-

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ (३-३९)

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ (३-४०)

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ (३-४१) इति

इहाप्युपसंहरिष्यति-

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (२-६८) इति ।

(४) विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ (२-५९)

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ (२-६०)

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (२-६१)

केवलं पुरुषप्रयत्नेनेन्द्रियमनसोर्निग्रहो दुरापः, अतः परमेश्वरे एव तु चित्तं समाधाय तत्रैव स्थितौ तत्परः स्यादित्ययं परमोपदेशः स्थितप्रज्ञत्वं प्रेप्सूनाम् ॥

१३२. तदेवं स्थितप्रज्ञलक्षणोपदेशेन साधकानां कामप्रहाणम्, द्वन्द्वप्रहाणम्, इन्द्रियसंयमो, भगवत्येव तात्पर्येण चित्तसमाधानं च कर्तव्यतया समुपदिष्टं भवति साधनचतुष्टयमित्यवधेयम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
'स्थितप्रज्ञलक्षणोपदेशः' नाम विंशं सोपानम्

२१. युक्तलक्षणोपदेशः

१३३. यथैव भगवद्भावमापन्नः पुरुषो विविधविषयेष्वविक्षिप्तबुद्धित्वात् सर्वस्यात्मभूते स्वात्मन्येवात्मानन्यत्वेन स्थिरबुद्धित्वाच्च 'स्थितप्रज्ञः' इत्युच्यते, एवमेव परमात्मनि समाहितचित्तत्वादेव 'युक्तः' इत्युच्यते । तत्रापि स्थितप्रज्ञवदेव कामराहित्यादिकं लक्षणं वर्णितं मुमुक्षूणां साधनप्रदर्शनार्थम् ॥

१३४. तद्यथा-

(१) शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ (६-७)
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ (६-८)

इति द्वन्द्वप्रहाणम्, इन्द्रियसंयमः, कामराहित्यं चोक्तम् । कामप्रहाणं च विशिष्य-

(२) यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ (६-१८)

इत्यत्रोपदिष्टम् ।

(३) आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ (६-३२)

इत्यात्मवदेव सर्वभूतेषु सुखं दुःखं चेति सहानुभूत्या वर्तनमुपदिष्टम् ।

(४) योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ (६-४७)

इति श्रद्धाभक्तिपुरःसरं भगवान् सेवनीय इत्युक्तम् ॥

१३५. तदेवं युक्तलक्षणकथनप्रसङ्गेनापि तस्यैव कामप्रहाणादीनि पुरुषार्थसाधनत्वेन मुमुक्षून् प्रत्युपदिष्टानीति गम्यते ॥

१३६. किञ्चास्मात्-

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ (६-१)

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ।। (६-२)

इति युक्तत्वप्राप्तये उपदेक्ष्यमाणात् कर्मसंन्यासात् सर्वसंकल्पसंन्यासाच्च कर्मयोगे() कर्मफलत्यागसम्कल्पत्यागांशयोः संस्तुत्या युक्तलक्षणवर्णनमेव कर्मयोगिने साधनोपदेशार्थमिति गम्यते ।

१३७. इत्थं च युक्तलक्षणमपि मुमुक्षूणां सधनोपदेशार्थमिति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ 'युक्तलक्षणोपदेशो' नाम एकविंशं सोपानम्

२२. भक्तलक्षणोपदेशः

१३८. सम्यग्ज्ञानवान् मुक्तो भक्तत्वेनापि व्यपदिष्टो अस्मिन् शास्त्रे । तस्य लक्षणान्यपि मुमुक्षूणां साधनोपदेशार्थं यथा भवति तथाधुना निरूप्यते ॥

१३९. अत्रानुक्रान्तानि भक्तलक्षणानि विम्रक्ष्यन्ते यथा तानि मुमुक्षूणां साधनानि भवेयुः । पुरुषार्थप्राप्तये इति निदर्शनार्थम् ।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ।। (१२-१३)

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।। (१२-१४)

अत्र (१) शत्रुष्वपि द्वेषत्यागः समेषु मैत्री दुःखितेषु पापिष्वपि करुणा - इत्येतानि साधनानि (२) अहंममत्वबुद्धित्यागलक्षणं वैराग्यम्, (३) देहस्थित्यर्थं यावल्लाभस्तावन्मात्रेण संतुष्टिः - इति कामप्रहाणम् (४) भगवदर्पितमनोबुद्धित्वरूपभक्तिश्च - इत्येतानि साधनानि समुपदिष्टानि भवन्ति ॥

१४०.

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।। (१२-१५)

अनेन सर्वभूतेभ्योऽभयप्रदानलक्षणा अहिंसा, तितिक्षा च समुपदिष्टा भवति ॥

१४१.

अथ द्वन्द्वप्रहाणमुच्यते निर्योगक्षेमता च -

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ।। (१२-१६)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ।। (१२-१७)

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ (१२-१८)

१४२.

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ (१२-१९)

संतुष्टो येन केनचिदिति - यदृच्छालाभसन्तुष्टिः, अनिकेतः इति परिव्राजकधर्मपरिपालनम् ग्रामपुरपत्तनादिषु कुत्रचिदपि नियतेनाऽऽवासराहित्यमुच्यते । मौनीति परतत्त्वानुसंधानशीलता वाक्यसंयमश्च नान्तरीयकः । स्थिरमतिरिति आत्मैकत्वविचारनित्यत्वमुपदिष्टम् ॥

१४३. अथ कृतार्थलक्षणत्वेन अनुक्रान्तानि मुमुक्षूणां साधनत्वेन परिभावनीयानि इत्याह-

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ (१२-२०)

इमे संन्यासिधर्माः नियमेन पालनीयाः मुमुक्षुभिः । श्रद्धा च तदनुष्ठाने सततमोढव्या, वासिदेवे चाक्षरात्मनि तात्पर्यवद्भिर्भाव्यम्-

'श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।' (४-३९) इति ह्युक्तमन्यत्र । ये त्विदमपि साधनपूगमनुतिष्ठन्ति ते भगवतोऽतीव प्रियाः, लब्धतत्त्वज्ञाना अमृता भवन्तीत्यर्थः ॥ तदिदमुक्तं **भाष्यकृता** कण्ठरवेण- 'यस्मात् धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतः विष्णोः परमेश्वरस्य अतीव प्रियो भवति, तस्माद् इदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतः अनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणा इति वाक्यार्थः' (गी.भा. १२-३) इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे भक्तलक्षणोपदेशो नाम द्वाविंशं सोपानम्

२३. ज्ञानिलक्षणोपदेशः

१४४. अथ येन परमज्ञानेन युक्ता एव परमात्मनो, मुख्यभक्ताः स्युः तदिह निरूप्यते । यद्यपि भगवत्तत्त्वज्ञानं भगवद्भक्तिश्चेत्येते संज्ञाभेदमात्रेण भिद्येते न वस्तुनि कश्चिद्भेदोऽस्ति, यतः परमप्रेमवत एव भगवान् आत्मनस्तत्त्वं विवृणोति, भगवत्तत्त्व कृत्स्नशः परिज्ञानवत एव च परा प्रीतिः, न ख्यायेत वान्यस्य कस्यचित् । तथापि प्रेमज्ञानलक्षणवृत्त्युत्पत्त्यपेक्षया भक्तिः ज्ञानं चेति व्यपदेशो भवति । यथा ह्यौष्ण्यं प्रकाशश्चेति दाह्यप्रकाश्यापेक्षया व्यपदेशो भवति न ह्यौष्ण्यव्यावृत्तः प्रकाशः प्रकाशव्यावृत्तमौष्ण्यं वा समस्ति वस्तुनि, तद्वदिति ज्ञेयम् ॥

अपि च भगवति प्रेमः भगवतो ज्ञानमिति व्यवहारे भेदज्ञानेऽपि न भगवतः प्रेम्णश्च विभागोऽस्ति भगवतस्तज्ज्ञानस्य वा; न हि निरस्तसमस्तविशेषेऽक्षरात्मनि भगवति कश्चिदपि विभागश्चिन्तयितुमपि शक्यते एकमेव ह्यद्वितीयमक्षरस्वरूपमिति ॥

अथ च - लौकिकं प्रेम लौकिकं च ज्ञानं यथाप्रसिद्धमेवाश्रित्य अध्यारोपदृष्ट्योपदेशो भवति शास्त्रे भगवान्, भक्तिः, भक्तश्चेति; ज्ञेयं, ज्ञानं, ज्ञातेति चेत्यविरोधः ॥

१४५. तदेवं स्थिते येन ज्ञानेन युक्ताः परभक्ताः भगवतः प्रियाः भवन्ति तत्क्षेत्राध्याये निरूप्यते । यथाह भाष्यकारः -

'अतीतानन्तराध्याये च 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' (१२-१३) इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिः तावत् तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तम् । केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्माचरणाद्भगवतः प्रिया भवन्तीति? एवमर्थश्चायमध्यायः आरभ्यते' (गी.भा. १३.अव) इति । तस्मादिह ज्ञानिलक्षणस्य पृथङ्निरूपणं प्रतिपादनसौकर्यार्थमेवेति ज्ञेयम् ॥

१४६. यद्यप्यत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकज्ञानं तत्साधनानि चोक्त्वा तदनन्तरं क्षेत्रज्ञस्य पारमार्थिकं स्वरूपं वर्ण्यते 'ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि' (१३-१) इत्यादिना,

तदपि साधनगणस्य ज्ञानिलक्षणत्वं विवक्षितत्वैवेति बोध्यम् । पूर्वाध्यायेष्विव स्थितप्रज्ञादिलक्षणोपदेशलक्षणानामेव साधनत्वविवक्षणात् । यथाह **भाष्यकृत्-**

'अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणम् अमानित्वादिलक्षणम् - यस्मिन् सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् ।' (गी.भा. १३-७) इति ॥

१४७. अत्र साधनानां स्वाभिधानेनैवोल्लेखात् पाठकाः स्वयमेव प्रभवेयुः तेषां वर्गीकरणे इति न तत्र पराक्रम्यत अस्माभिः । अत्रापि कामप्रहाणम्, द्वन्द्वप्रहाणम्, इन्द्रियसंयमः इत्यादि पूर्ववदेव ग्राह्यम् । अत्रोक्तमधिकं पूर्वत्रापि द्रष्टव्यं साधनगणसंपूर्तये ॥

विशिष्य चात्र आचार्योपासनम्, भगवत्यनन्ययोगेन भक्तिः, अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं चानुसंधेयम् । आचार्योपदेशगम्यम्-

(१) तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ (४-३४) इति ॥

(२) भगवति चानन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः द्वितीयं प्रधानं साधनम् । उक्तं हि-

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ (१०-१०)

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ (१०-११)

इति अनन्ययोगः इत्थं व्याकृतः आचार्यैः-

'मयि च इश्वरे अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना 'न अन्यो भगवतो वासुदेवात् परः अस्ति, अतः स एव नः गतिः' इत्येवं निश्चिता अव्यभिचारिणी बुद्धिः अनन्ययोगः, तेन भजनं भक्तिः न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी।' (गी.भा.१३-१०) इति ।

(३) अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् आत्मतत्त्वविषयकज्ञाने नित्यमेव साभिनिवेशत्वम्

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् । आत्मसतत्त्वज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति दृढनिश्चयः । यदेव इच्छति तदर्थं हि प्रयतते इति ।

(४) तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं - इत्थं व्याख्यातं **भाष्यकृद्भिः** -

'अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानम्, तस्य अर्थः मोक्षः संसारोपरमः । तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति।' (गी.भा. १३-११) इति । एतेन मुमुक्षुत्वं साधनमित्युक्तं भवति ।

१४८. तदेवम् अमानित्वादिसाधनानां नित्यनिरन्तरानुष्ठानेन यो विजानाति 'सर्वस्यात्मा अहमेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म' (इति) तस्मिन् व्यवहारदृष्ट्या अमानित्वादीनि स्वभावत एव भवन्तीति ज्ञानिलक्षणानि भवन्ति । एतज्ज्ञानयुक्तत्वादेव ज्ञानिनोऽद्वेष्टृत्वादिधर्माचरणाद्भगवतः प्रिया भवन्ति, भगवद्भावेन च नित्यमवतिष्ठन्त इति सर्वं सुस्थम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्

चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण

सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ

ज्ञानिलक्षणोपदेशो नाम त्रयोविंशं सोपानम्

२४. गुणातीतलक्षणोपदेशः

१४९. अथ कृतकृत्यो ज्ञानी त्रीनपि सत्त्वादीन् गुणानतीतो निस्त्रैगुण्यब्रह्मात्मैनैवावतिष्ठत इत्येतत् ज्ञापयितुं गुणातीतलक्षणं यथानुवर्णितमस्मिन् शास्त्रे तथा संक्षिप्य दर्शयिष्यामः यतस्तान्येव मुमुक्षूणां साधनानि भवन्तीति ॥

१५०. चतुर्दशाध्याये गुणातीतलक्षणान्येवमनुक्रान्तानि-

(१)

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ (१४-२२)
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ (१४-२३)

अत्र ज्ञानिनां सर्वगुणातीतत्वात् विधिनिषेधकिंकरत्वं न संभवतीत्यतो यथेष्टाचरणं प्राप्तमिति न शङ्कनीयं यतस्तेषां स्वदृष्ट्या इच्छैव तावन्नास्ति क्रियाकर्तृत्वं वा, कुत एव यथेच्छाचरणं? तदिदमुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धिकृता श्रीमत्सुरेश्वराचार्येण-

प्रत्याचक्षाण आहातो यथेष्टाचरणं हरिः ।

यस्य सर्वे समारम्भाः प्रकाशं चेति सर्वदृक् ॥ (नै. ४-६४) इति 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ' (४-१९) इत्यत्र लोकसङ्ग्रहार्थं शरीरस्थितिमात्रार्थं कर्म कुर्वतोऽपि सर्वाणि कर्माणि कामसङ्कल्पवर्जितेनैव क्रियमाणानीव भवन्तीति न तस्य यथेष्टचेष्टाप्राप्तिः, 'प्रकाशं ' चेत्यादिना गुणातीतत्वप्रतिपादनस्थले तु अविद्याप्रत्युपस्थापितगुणत्रयसाक्षित्वेनैव वर्तमानत्वात् न तस्य गुणव्यापारेण चेष्टावत्त्वं कारितमिति सुतरां न यथेष्टचेष्टाप्राप्तिः - इति श्लोकार्थः । एतेन - मुमुक्षुभिरपि सर्वव्यापारेषु संप्राप्तेषु निवृत्तेषु वा

'गुणा गुणेषु वर्तन्त ' इत्यनुसंधानवद्भिः तत्रोदासीनैर्भाव्यम् । स्वकर्मणा भगवदभ्यर्चनव्यग्रैर्भगवतत्त्वान्वेषणपरैर्वा भूत्वा गुणव्यापारा उपेक्षणीया इत्युपदिष्टं भवति ।

(२)

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ (१४-२४)
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ (१४-२५)

अत्र द्वन्द्वप्रहाणं सर्वत्र भगवद्भावनया समत्वबुद्धिः सर्वविषयवैतृष्ण्यं चाभ्यसनीयम् - इत्युपदिश्यते । तुल्यनिन्दास्तुतिः इत्यनेन हर्षविषादराहित्यलक्षणा - समत्वबुद्धिरूपदिष्टा भवति । 'सर्वारम्भपरित्यागी' इत्यनेन ध्यानयोगिनां सर्वकर्मसंन्यासः कर्मयोगिनां भगवति सर्वकर्मसंन्यासश्च समुपदिष्टः ।

(३)

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (१४-२६)

इति तु भगवद्भक्तिपूर्वकमेव कर्म ध्यानं चानुष्ठेयम्, भक्तिरेव तु निस्त्रैगुण्यात्मभावे परमं साधनमिति चोच्यते इति स्पष्टमेवेति सर्वं शिवम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ गुणातीतलक्षणोपदेशो नाम चतुर्विंशं सोपानम्

२५. ज्ञाननिष्ठोपदेशः

१५१. अथेदानीमस्या उपदेशसोपानपङ्क्तेश्चरमं सोपानं ज्ञाननिष्ठाख्यं निरूपणीयम्, यत्समारूढः तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोति । तथा हि प्रतिज्ञातं **गीताभाष्ये**- तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकाद् आत्मज्ञाननिष्ठारूपाद् धर्मात् भवति। (गी.भा.संबन्धोक्तिः) इति ॥

१५२. सेयं ज्ञाननिष्ठा गीतोपदेशसोपानपारम्परीं क्रमक्रमेणाभिरूढस्य सुखेनासाद्यते । तथा चोक्तं भगवता शास्त्रार्थोपदेषमुपसंजिहीर्षुणा-

(१)

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ (१८-४५)

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (१८-४६)

इति । तदिदं कर्मयोगाभिधं सोपानां संगृहीतमस्मिन् उपदेशे ।

(२)

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ (१८-५०)

अत्र कार्यकरणसंघातस्य ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणसिद्धिं प्राप्तस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिः तथा च परमात्मप्राप्तिश्च प्रतिज्ञाता ।

(३)

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ (१८-५१)

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ (१८-५२)

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (१८-५३)

अत्र सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ध्यानयोगेनानात्मनिरसनपूर्वकं ज्ञाननिष्ठस्य सर्वभूतात्मभूतस्य ब्रह्मप्राप्तिः ब्रह्मभूयलक्षणा परसिद्धिः भवतीत्युक्तम् ॥

१५३. एवं ब्रह्मभूयं गतस्य किंफलतीत्याह -

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ (१८-५४)

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ (१८-५५)

अत्र ब्रह्मभूतस्य स्वभावः शोकाद्यभावः, आत्मौपम्येन समदुःखसुखदृष्टिः, सर्वत्र आत्मसमदर्शनं तत्स्वरूपेणैवावस्थितिश्च कथिता ॥

१५४. अत्र 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इति किमुच्यते इत्येतन्निरूपणीयम् यतः केचिन्मन्यन्ते- ज्ञाननिष्ठेति ज्ञानावृत्तिर्विवक्ष्यते ज्ञानाभ्यासेनैव भगवत्साक्षात्कारस्य प्रादुर्भावादिति । नेदं समीचीनं मतमित्युत्पश्यामो वयम् । यत्कारणं 'यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वन्तरः' (बृ.३-५-१) इति श्रुतिसिद्धं नित्यापरोक्षं ब्रह्म सर्वस्याप्यात्मभूतम् । न ह्यपरोक्षस्वभाव एव सन् परमात्मा स्वयंज्योतिः सर्वसाक्षी सर्वस्यापि सर्वान्तर आत्मा केनचित् व्यवहितः साधनानुष्ठानानन्तरं साक्षात्क्रियते - इति समञ्जसं स्यात् वचः । भगवद्वचनाच्च- ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्टितम् ॥ (१३-१७) इत्यमानित्वादिनिवृत्तिधर्मानुष्ठातुः सर्वस्यापि हृद्येव स्वयंज्योतिर्ज्ञेयं ब्रह्मात्मभावेन स्थितमित्याह भगवान् । किंच ज्ञानं नाम न क्रिया येन तदावृत्त्यादिकमपेक्षेत भगवदभिज्ञानार्थम् । अतो न साधुरयं ज्ञानावृत्तिलक्षणज्ञाननिष्ठावादः ॥

कीदृशी तर्हि ज्ञाननिष्ठा भगवदभिप्रेतेति? अत्राह भाष्यकारः - 'शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं

बुद्धिविशुद्धत्वादि, अमानित्वादि चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानम्, सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते। सा इयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरिति उक्ता। तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतः अभिजानाति, यदनन्तरमेव ईश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिः अशेषतः निवर्तते। अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानाति इति वचनं न विरुध्यते। ' (गी.भा. १८-५५) इति ॥

१५५. अथेदं विचिन्त्यम्- यदि ज्ञाननिष्ठा नाम आत्मैकत्वज्ञानस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेणावस्थानमुच्यते, कथं तर्हि भगवद्वचनम्-

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ (३-३) इति ।

अत्राभिधीयते - 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति' इति 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' (१८-५०) ज्ञानस्य पर्यवसानस्यैवोच्यमानत्वात् । सा फलरूपा ब्रह्मात्मैकत्वावगतिरूपैवेत्यत्र न काचित् संशीतिः । 'अमानित्वमदम्भित्वम्' इत्याद्युपक्रम्य 'अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ' (१३-११) इति पर्यन्तमुक्तं ज्ञानं तु ज्ञानसाधनरूपमिति क्रियैव । अतस्तत्र निष्ठा तात्पर्येण स्थितिरित्यपि क्रियैवेति सर्वसंप्रतिपन्नम् । अत एव भाष्यकारेणाप्युक्तम् -'अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणम्, यस्मिन् सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्यः अधिकृतः भवति, यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठः उच्यते, तम् अमानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् ' (गी.भा. १३-७) इति । एवं च - अमानित्वादिज्ञानसाधनपरत्वं ज्ञाननिष्ठा क्रिया । तादृशसहकारिसाधनेन योऽयं ज्ञानपरिपाकः तज्जनितानुभवरूपं विज्ञानं तु ज्ञाननिष्ठा फलमिति विशेषो द्रष्टव्यः ॥

१५६. तदेवं सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकाद् ज्ञाननिष्ठारूपाद् धर्माद्

विज्ञानरूपात्मज्ञाननिष्ठोत्पत्तौ सर्वसंसारहेतुभूताज्ञाननिवृत्तौ भगवद्भावप्राप्तिलक्षणं निःश्रेयसं सिद्ध्यतीति गीतोपदेशसार इति सर्वं शुद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ ज्ञाननिष्ठोपदेशाख्यं पञ्चविंशं सोपानम्

२६. शास्त्रोपदेशसारः

१५७. तदिदं गीताशास्त्रं भगवता समुपदिष्टमादिमध्यावसानेषु भक्तिप्रधानम्, भक्तिश्च भगवच्छरणतारूपमिति भक्तिशास्त्रमित्यपि संज्ञामर्हति । यथा चेदं तथा शास्त्रोपसंहारवाक्यानि कतिचिदुदाहृत्येदं प्रकरणमुपसंह्रियते ॥

१५८. त्रिगुणात्मिकमायामोहिताः पापिष्ठा आसुरीं प्रकृतिमाश्रिताः ईश्वरास्तित्वस्याप्यश्रद्धधानाः शास्त्रोक्तं धर्मं नाचरन्ति । आचरन्तो वा दम्भार्थमेवानुतिष्ठन्तीति **षोडषाध्याये** आसुरसंपत् वर्णिता विस्तरेण तत्परिहारार्थम् । सेयं कामक्रोधादिलक्षणा पापाचरणप्रयोजिका प्रकृतिर्मनुष्येषु स्वाभाविकीति तत्परिवर्जनाय यत्नः करणीय इति तत्र तत्र ज्ञानप्रकरणे योगानुष्ठानोपदेशप्रकरणे च समुपदिष्टम्- तद्यथा द्वितीये - (१) 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' (२-६२), 'बुद्धिनाशात् प्रणश्यति' (२-६३) इति चा() प्रकृतेरनर्थहेतुत्वमुक्त्वा कामप्रहाणं कर्तव्यतयोपदेष्टम् । तृतीये च - (२) 'अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः' इति प्रश्नमुत्थ्याप्य 'काम एष क्रोध एष' (३-३७) इत्यारभ्य कामविनिन्दापूर्वकम् आ अध्यायसमाप्ति कामप्रहाणोपाय उपदिष्टः । द्वितीयाध्याये च (३) मात्रास्पर्शास्तु (२-१४) ये हि संस्पर्शजा भोगाः (५-२२) इति च भोगासक्तिं विनिन्द्य तितिक्षा समुपदिष्टा । षष्ठे च- (४) संकल्पप्रभवान् कामान् (६-२५) इति कामत्यागपूर्वकमुपरतिः कर्तव्यतया समुपदिष्टा । इत्येवं कामादिप्रहाणपूर्वकं प्रत्यगात्मप्रवणतोपदिश्यते ।

आस्तिका अपि कामिनः परलोकसुखाय यज्ञादिकमनुतिष्ठन्तीति न तेऽपि मोक्षसाधनेऽधिक्रियन्ते - इत्युक्तं सप्तमे नवमे च 'कामैस्तैस्तैः हृतज्ञानाः ' (७-३०), यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' (७-३०) । अतो मुमुक्षुभिः काम्यकर्मसंन्यासपूर्वकम् काम्यानां कर्मणां न्यासं (१८-२) नित्यकर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च परित्यज्य करणीयम् । स्वकर्मणा भगवन्तमभ्यर्च्य चित्तशुद्धिलक्षणं सिद्धिं प्राप्नोति (१८-४६) इति चरमेऽध्याये उपदिष्टम् । सोऽयं

कर्मयोग एव भगवत्संबन्धाद्भक्तियोगो भवति । तद्यथा तथोपदिशति भगवान् भाष्यकारः -

स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चन**भक्तियोगस्य** सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता, यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना सः भगवद्भक्तियोगः अधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदार्ढ्याय । (गी.भा. १८-५६ अव) ॥

१५८. निषिद्धकर्माचरणे रतोऽपि चेत् भक्तियोगमाश्रीयते, तदा भगवत्प्रसादात् सन्मार्गमाश्रित्य क्रमेण चित्तशुद्धिमवाप्य परमपुरुषार्थभाक् भवतीति भक्तियोगः स्तूयतेऽत्र-

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ (१८-५६) इति ।

व्याख्यातं चैतत् भाष्यकृता-

सर्वकर्माण्यपि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणः अनुतिष्ठन् मद्व्यपाश्रयः अहं वासुदेवः ईश्वरः व्यपाश्रयणं यस्य सः मद्व्यपाश्रयः मय्यर्पितसर्वात्मभावः इत्यर्थः। सोऽपि मत्प्रसादात् मम ईश्वरस्य प्रसादात् अवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदम् अव्ययम्॥ (गी.भा. १८-५६) इति ।

अत्र मद्व्यपाश्रयः निषिद्धान्यपि कर्माणि इति न संबन्धः । न हि भगवद्व्यपाश्रयत्वं प्रतिषिद्धाचरणं जातुचित् सहभावि तमःप्रकाशवत् विरुद्धस्वभावत्वात् । अपि तु प्रतिषिद्धान्यपि कुर्वाणः कथंचित् सुकृतसंस्कारवशाद् मद्व्यपाश्रयश्चेत् भवतीति अन्वयो द्रष्टव्यः । उक्तं हि भगवतैव प्राक्-

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ (९-३०)
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ (९-३१)
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ (९-३२)

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ (९-३३)

इति । तेनैकवाक्यता 'सर्वकर्माण्यपि' इत्यस्यापि युक्ता समाश्रयितुम्; दुराचारोऽपि चेत् मामनन्यभाक् सन् भजते स क्षिप्रं धर्मात्मा भूत्वा क्रमेण शश्वच्छान्तिलक्षणां मुक्तिं भजत इति ह्यर्थः॥ अत एवात्र भक्तियोगेन सर्वविघ्नान् व्यपोह्य पुरुषार्थं प्राप्नोति - इत्युपदिश्यते वाक्यशेषे-

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ (१८-५७)

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । (१८-५८)

एवं च सति भक्त्या आसुरप्रकृतिजयः न केवलं स्वप्रयत्नेनेति ज्ञापयितुमासुरप्रकृतिलिङ्गभूतोऽहंकारो विनिन्द्यते -

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ (१८-५८)

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ (१८-५९)

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥ (१८-६०) इति ॥

१६०. प्रकृतमुपसंहरति । प्रकृतं हि भक्तियोगलभ्यज्ञाननिष्ठाप्रतिपादनम्-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ (१८-६१)

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ (१८-६२)

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ (१८-६३)

यत्तदुक्तम् 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते

मायामेतां तरन्ति ते ॥ ' (७-१४) इति तदेवेह पुनरुच्यते सर्वस्यात्मा सर्वसाक्षी च सन्नपि भगवान् मायामोहितानामासुरप्रवृत्तीनां दुष्प्राप्यः, तमेव प्रपन्नानां तु माया तरणं निःश्रेयसप्राप्तिश्चानायासेन भवतीति॥

१६१. एष एव च सर्वशास्त्रोपदेशो यदुत भक्तियोगेन ज्ञाननिष्ठालक्षण-पराभक्तिप्राप्तिः, ततश्च शोकमोहलक्षणसंसारस्यात्यन्तायोपरमश्चेति । तदाह-

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ (१८-६४)

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ (१८-६५)

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ (१८-६६) इति॥

भक्तेरेव परमपुरुषार्थसाधनत्वं शास्त्रार्थः इत्येतदेवं भगवता भाष्यकारेण संक्षेपेण- (१) एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तेः अवश्यंभावि मोक्षफलम् अवधार्य भगवच्छरणैकपरायणः भवेत् इति वाक्यार्थः। (गी.भा.१८-६५); (२) कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यम् ईश्वरशरणताम् उपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमित्याह (गी.भा.१८-६६) इति ॥

१६२. अहैतुकीभक्तिर्भगवज्ज्ञाननिष्ठानामेव सेत्स्यति नान्येषामित्येतत् परमरहस्यं शास्त्रस्य । यथोक्तं भगवता सप्तमाध्याये-

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ (७-१६)

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ (७-१७)

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ (७-१८)

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (७-१९) इति अत्रार्तादयः आर्तिहरणादिहेतुमाश्रित्य भजन्ते इति भक्तिगुणसंबन्धात् गौण्या वृत्या भक्ता उच्यन्ते, ज्ञानिनिष्ठस्तु नित्ययुक्तः नित्यं भगवत्येव स्वात्मनि समाहितचित्तः एकभक्तिः मुख्यवृत्या भक्तः । अत्र च भक्तभक्तिभगवतामविभागेनैकत्वम् - इति विशेषः । सर्वमपि भक्तादि वासुदेव एवेति परमार्थः ॥

१६३. न केवलं ज्ञानलक्षणया भक्त्यैव परमपुरुषार्थ इति शास्त्रार्थनिष्कर्षः, किन्तु भक्तानामेव शास्त्रार्थश्रवणेऽधिकारः । यथाह भगवान्-

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ (१८-६७) इति ॥

अत्र भाष्यम्-

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्य अस्मिन्नध्याये, विशेषतश्च अन्ते, इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय संक्षेपतः उपसंहारं कृत्वा, अथ इदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह - इदं शास्त्रं ते तव हिताय मया उक्तं संसारविच्छित्तये अतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन संबध्यते। तपस्विनेऽपि अभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्यांचिदवस्थायां अवाच्यम्। भक्तः तपस्वी अपि सन् अशुश्रूषुः यो भवति तस्मै अपि न वाच्यम्। न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा अभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन मम ईश्वरत्वं अजानन् न सहते। असावपि अयोग्यः। तस्मै अपि न वाच्यम्। अनसूयायुक्ताय तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे वाच्यं शास्त्रम् इति सामर्थ्यात् गम्यते। तत्र 'मेधाविने तपस्विने वा' (या. नि.२-१-६) इति अनयोः विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने, तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम्। शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम्। भगवति असूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम्, गुरुशुश्रूषा-भक्तिमते च वाच्यम् इत्येषः शास्त्रसंप्रदायविधिः (गी.भा.१८-६७) इति ॥

१६४. संप्रदायकर्तुरपि प्रशंसा भक्तेर्माहात्म्यं द्योतयति -

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ (१८-६८) इति॥

अत्रापि भाष्यं भवति- 'यः इमं यथोक्तं परमं परमनिःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्सु अभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतः अर्थतश्च स्थापयिष्यति इत्यर्थः, यथा त्वयि मया। **भक्तेः पुनर्ग्रहणात् भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवति** इति गम्यते। कथम् अभिधास्यति इति? उच्यते -- भक्तिं मयि परां कृत्वा 'भगवतः परमगुरोः अच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियते' इत्येवं कृत्वा इत्यर्थः। तस्येदं फलम् -- मामेव एष्यति मुच्यते एव असंशयः अत्र संशयो न कर्तव्यः॥' (गी.भा. १८-६८) इति॥ अर्जुने गुणाधिके भक्तिमेव विशेषत आलक्ष्येदं शास्त्रं प्रवृत्तं भगवतेत्युक्तं चतुर्थे-

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ (४-३) इत्यत्र।

१६५. तदयमत्र शास्त्रोपदेशसारः-

(१) स्वकर्मणा भगवदभ्यर्चनलक्षणेन भक्तियोगेन विशुद्धाः साधकाः भावनालक्षणोपासनया विभूतियोगं विश्वरूपोपासनं चानुष्ठाय भक्त्या च भगवद्रूपं साक्षात्कृत्य देहत्यागान्ते तत्सायुज्यं गच्छेयुः।

(२) वीतरागा यतयस्तु प्रणवे समावेशितभगवद्बुद्धिभावाः सुषुम्नानाडीद्वारेण धारणायोगमनुष्ठाय अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा कालान्तरे तदेवाक्षरं ब्रह्म परपुरुषाख्यं लभेयु10र्भक्त्यैव ।

(३) वस्तुतन्त्रं ब्रह्मज्ञानं लिप्सवश्चेत् सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमिन्द्रियमनोबुद्धीःक्रमेण नियम्य स्वात्मनि ब्रह्मणि प्रशान्तान्तःकरणाः सर्वभूतेष्वेकं स्थितं ब्रह्मात्मानमीक्षेरन् ध्यानयोगेन । तत्रापि इतरदेवतोपासनां परित्यज्य श्रद्धापूर्वकं भक्त्या भगवति समावेशितचित्तत्वमेव करणं सम्यग्ज्ञाने ।

(४) सांख्यबुद्धिव्यपाश्रयास्तु साक्षादेव साक्ष्यभूतबाल्याद्यवस्थासाक्षिणं 10 लभेरन् ?

परमात्मानम् अन्वयव्यतिरेकेण[11]तर्केण निर्धार्य वा गुणत्रयव्यापारसाक्षिणं स्वात्मन्येव परिसंख्याय गुणागुणेषु वर्तन्ते न तद्व्यापारेणात्मा संस्पृश्यते-इति निश्चित्य वा परापरप्रकृतीमतीत्य वर्तमानो भगवानेव कृत्स्नस्य जगतः उत्पत्तिस्थितिलयस्थानमिति द्वन्द्वमोहविनिर्मोकपूर्वकं भगवन्तमेव आत्मत्वेन प्रपद्य सर्वं जगत् येन ततमव्यक्तमूर्तिना तस्मिन्नेव सर्वाणि भूतानि कल्पितानि सर्वजगद्विवर्तस्थानं च- स एव भगवान् इति तमेव भगवन्तमनन्यमनस्कतया भजन्तो वा, क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेचनेन स एव भगवान् वासुदेवः सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितः-इति विज्ञाय वा सर्वजगत्प्रवृत्तेः कारणं परमात्मैव क्षराक्षराख्य(व्याकृताव्याकृत) पुरुषद्वयादप्युत्तमत्वात् पुरुषोत्तमाख्यः स एवेति विज्ञाय तमेव भक्त्या भजन्ते वा कृतार्थाः भवन्ति । सर्वत्रैव चेत्थं भगवद्भक्तिरेव ज्ञाननिष्ठाख्यपरमपुरुषार्थसाधनमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ शास्त्रोपदेशसाराख्यं नाम षड्विंशं सोपानम्

11 अन्वयव्यतिरेकलक्षण

परिशिष्टम्

समानार्थकोपदेशवाक्यरत्नावलिः

१. परमपुरुषार्थवाक्यानि

१६६. ओं नमो भगवते वासुदेवाय।

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (७-१९)

इति भगवदुक्तिप्रकारेणा वासुदेव एवेदं सर्वमिति ज्ञानेन परमपुरुषार्थप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थः । तत्र पुरुषार्थबोधकवाक्यानि तावद्विलिख्यन्ते ।

सामान्येन पुरुषार्थबोधकानि वाक्यानि

१. असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ (३-१९)

२. क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदु**र्यान्ति ते परम्** ॥ (१३-३४)

[इति परशब्देन निर्देशः]

३. स शान्तिमाप्नोति न कामकामी । (२-७०)

४. ज्ञानं लब्ध्वा **परां शान्ति**मचिरेणाधिगच्छति ॥ (४-३९)

५. युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा **शान्तिमाप्नोति** नैष्ठिकीम् । (५-१२)

[क्रमेणेति शेषः]

६. सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां **शान्तिमृच्छति** ॥ (५-२९)

७. युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ (६-१५)

८. क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । (९-३१)

[इति शान्तिसशब्देन निर्देशः]

९. कर्मणैव हि **संसिद्धि**मास्थिता जनकादयः । (३-२०)

१०. न च संन्यसनादेव **सिद्धिं** समधिगच्छति ॥ (३-४)

११. मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः **संसिद्धिं** परमां गताः ॥ (८-१५)

१२. यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे **परां सिद्धि**मितो गताः ॥ (१४-१)

[इति सिद्धिशब्देन निर्देशः] [इति सिद्धि(ना)12मेन निर्देशः]

१३. **सुखमात्यन्तिकं** यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । (६-२१)

१४. **सुखमुत्तमम्** । उपैति शान्तरजसं (६-२७)

[इति सुखशब्देन निर्देशः]

इति सामान्यशब्दैर्निर्दिष्टपरमपुरुषार्थवाक्यानि चतुर्दश॥

१६७. क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत । (१३-२) इति भगवदुक्त्या क्षेत्रज्ञापराभिधानो जीवः परमार्थतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एव सन् अज्ञानेन संसारीति विभाव्यते 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥' (५-१५) इति वचनात् । अतो ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मात्मना अवस्थितिरेव परमपुरुषार्थ इति युक्तम् । न तु पूर्वं जीवः सन् ज्ञानेन ब्रह्मीभवति, अन्यस्य तथ्यत एवान्यभावानुपपत्तेः । तदप्युक्तं - 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥' (५-१६) । तदेतादृशः परमपुरुषार्थः- ब्रह्मभावः, ब्रह्मणि स्थितिः इत्यादिभिः शब्दैरुच्यते । तादृशानि वाक्यान्यत्र संगृह्यन्ते ।

ब्रह्मात्मभाववाक्यानि

१. एषा **ब्राह्मी स्थितिः** पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि **ब्रह्मनिर्वाण**मृच्छति ॥ (२-७२)

[ब्रह्मनिर्वाणम् - ब्रह्मणि निर्वाणं जीवभावप्रविलयेन तादात्म्यतावशेषः, प्रदीपनिर्वाणवत्]

२. स योगी **ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतो**ऽधिगच्छति (५-२४)

12 रा?

[जीवन्नेव ब्रह्मभावंगतः शरीरपाते ब्रह्मनिर्वाणं गच्छति ।]

३. लभन्ते **ब्रह्मनिर्वाण**मृषयः क्षीणकल्मषाः । (५-२५)

४. कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ (५-२६)

[अभितः जीवतां मृतानां चेत्युभयतः । एतेन विदेहकैवल्ये न कोऽपि विशेषः । उभयत्रापि ब्रह्मनिर्वाणं समानमित्युक्तं भवति ।]

५. विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा **मुक्त** एव सः । (५-२८)

[अज्ञानकृततादात्म्याभावो मुक्तिरित्यर्थः ।]

६. सुखमुत्तमम् । उपैति शान्तरजसं **ब्रह्मभूतम**कल्मषम् । (६-२७)

७. अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो **ब्रह्मभूयाय** कल्पते ॥ (१८-५३)

८. ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । (१८-५४)

९. मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् **ब्रह्मभूयाय** कल्पते ॥ (१४-२६)

१०. इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये **स्थितं** मनः ।

११. निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् **ब्रह्मणि ते स्थिताः** ॥ (५-१९)

१२. स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् **ब्रह्मणि स्थितः** ॥ (५-२०)

१३. युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन **ब्रह्मसंस्पर्श**मत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ (६-२८)

१४. यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं **ब्रह्म सम्पद्यते** तदा ॥ (१३-३०)

एवं ब्राह्मीस्थितिब्रह्मभावादिशब्दैः पुरुषार्थबोधकानि चतुर्दश ।

१६८. ब्रह्मभावो नाम वासुदेवभगवद्भाव एवेति दर्शयितुं 'अस्मत्' शब्देनात्रासकृन्निर्दिष्टं ब्रह्म परम्पुरुषार्थस्वरूपं विशिष्य निर्दिदिक्षता भगवता । तथा हि वासुदेवे परा भक्तिरेव परं ज्ञानमिति स्फुटितं भवेदिति । तदत्र तादृशान्यपि

वाक्यान्येकत्र संगृह्यन्ते जिज्ञासुजनोपाकाराय ।

अस्मच्छब्दोदितब्रह्मभावबोधकानि वाक्यानि-

१. वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता **मद्भाव**मागताः ॥ (४-१०)

२. अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स **मद्भावं** याति नास्त्यत्र संशयः ॥ (८-५)

३. मद्भक एतद्विज्ञाय **मद्भावायो**पपद्यते ॥ (१३-१८)

४. इदं ज्ञानमुपाश्रित्य **मम साधर्म्यमा**गताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ (१४-२)

[अत्र मम साधर्म्यमिति मद्भाव एव विवक्षितः, 'परमं साम्यमि'ति मुं. श्रुताविव]

५. नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ (१४-१९)

इति मद्भावशब्दयुतपुरुषार्थबोधकानि वाक्यानि पञ्च ।

१६९. अथ ब्रह्मगमनब्रह्मप्राप्त्यादिशब्दैरपि स एव परमपुरुषार्थो निर्दिष्टः । तत्रापि ब्रह्मभाव एव तथा निर्दिष्ट इत्यवगम्यते निरतिशयेनैव परमत्वात् ।

१. यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् । (४-३१)

[मुमुक्षवश्चेत् कालातिक्रमापेक्ष्यया इति सामर्थ्याद्गम्यते - इति भाष्यकृत् ।]

२. योगयुक्तो **मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति** ॥ (५-६)

[ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमार्थज्ञाननिष्ठालक्षणं- भाष्यकारः । ज्ञाननिष्ठस्य तु परमपुरुषार्थप्राप्तेः नान्तरीयकत्वात् ब्रह्म गच्छतीति ब्रह्मभावम् कालान्तरापेक्श्कया गच्छतीत्यपि व्याख्यातुं शक्यत एवेति स्पष्टम् ।]

३. अग्निर्जोतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ (८-२४)

[अक्षरोपासकानां कालान्तरे ब्रह्मभावोपदेशकमिदं वाक्यम् ।]

४. सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । (१८-५०)

इति ब्रह्मप्राप्त्यादिशब्दमुखेन ब्रह्मभावलक्षणपुरुषार्थबोधकानि वाक्यानि चत्वारि ।

अत्रापि पूर्ववदेव वासुदेवाख्यं ब्रह्मैव प्राप्यमिति स्फोरणाय अस्मच्छब्देनापि निर्दिष्टा प्राप्तिः क्वचित् । तद्यथा-

१. जन्म कर्म च मे दिव्यम् एवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति **मामेति** सोऽर्जुन ॥ (४-९)

२. देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता **यान्ति मामपि** ॥ (७-२३)

३. अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ (९-३)

[काक्वा श्रद्धधानास्तु मां प्राप्नुवन्ति न निवर्तन्ते चेत्युक्तं भवति ।]

४. यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या **यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्** ॥ (९-२५)

५. तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन **मामुपयान्ति** ते ॥ (१०-१०)

६. मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स **मामेति** पाण्डव ॥ (११-५५)

[विश्वरूपं मामिति प्रकरणात् गम्यते ।]

७. ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलन्ध्रुवम् ॥ (१२-३)

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते **प्राप्नुवन्ति मामेव** सर्वभूतहिते रताः ॥ (१२-४)

८. आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ (१६-२०)

[काक्वा दैवीं योनिमापन्नाः मामाप्नुवन्तीत्युक्तं भवति ।]

९. मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ (१८-६५)

१०. भक्त्या त्वनन्यया शक्य **अह**मेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन **प्रवेष्टुं** च परन्तप ॥ (११-५४)

११. ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा **विशते** तदनन्तरम् । (१८-५५)

इति मत्प्राप्तिपर्यायशब्दनिर्दिष्टपरमपुरुषार्थबोधकानि वाक्यान्येकादश ॥

१७०. अथाविद्याकामकर्मजन्मबन्धनिवृत्तिशब्दैः परमपुरुषार्थबोधकवाक्यानि संगृह्यन्ते । तत्राविद्यानिवृत्तिवचनेनैव यद्यपि तत्कार्यभूतकामादिनिवृत्तिरप्युक्तैव भवति, तथापि स्वशब्देनैव तन्निवृत्तिर्वक्तव्येति तदर्थं साक्षाद्वचनमित्यविरोधः ।

१. अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ (५-१५)

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ (५-१६)

२. तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ (१०-११)

३. मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ (११-१)

[अत्र आत्मज्ञानेनाज्ञाजो मोहो विगतः इत्यर्थः ।]

४. कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ (१८-७२)

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ (१८-७३)

[अज्ञाननाशः ततो मोहनाशः संशयनाशश्च]

इत्यज्ञानबन्धनाशवचनानि चत्वारि ॥

१७१. अथ कामबन्धननाशनवाक्यानि विलिख्यन्ते-

१. एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ (३-४३)

२. प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ (२-५५)

३. विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ (२-७१)

४. निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ (१५-५)

इति कामप्रणाशवाक्यानि चत्वारि ॥

१७२. अथ जन्मकर्मलक्षणबन्धप्रहाणवाक्यानि-

१. एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ (२-३९)

2. (a) कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ (२-५१)

(b) बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । (२-५०)

३. यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ (३-९)

४. न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ (४-१४)

५. योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसञ्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ (४-४१)

६. ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ (५-१०)

[पापेन=कर्मणा]

७. युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ (५-१२)

[निबध्यते= कामेन जन्मबन्धेन च]

८. इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । (५-१९)

[सर्गः=जन्म]

९. मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ (८-१५)

१०. मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (८-१६)

११. शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ (८-२६)

[अनावृत्तिम्=अपुनर्जन्म]

१२. अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ (९-३)

[श्रद्धधानास्तु न निवर्तन्ते, जन्मबन्धं प्रहास्यन्ति]

१३. यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (९-२७)
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । (९-२८)

१४. कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ (१३-२१)

[काक्वा असङ्गत्वज्ञानेन जन्मबन्धनाश इत्युक्तम् ।]

१५. यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ (१३-२६)

[संयोगात्- अध्यासात् जायते, तद्बाधेन न जायते]

१६. य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ (१३-२३)-

१७. इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ (१४-२)

[जननमरणमतीत्य वर्तन्ते]

इति जन्मकर्मनाशलक्षणपरमपुरुषार्थबोधकानि वाक्यानि सप्तदश ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
परिशिष्टे **परमपुरुषार्थाभिधायकशब्दमिलितवाक्यसंग्राहको** नाम प्रथमं प्रकरणम्

२. ज्ञानात् परमपुरुषार्थः

अज्ञाननिन्दा वाक्यानि-

१७३. अथाज्ञानादेव बन्धः ज्ञानादेव च मोक्षः इति वक्तुं शास्त्रेऽस्मिन् अज्ञानिनिन्दा क्रियते तत्र तत्र । तादृशानि वाक्यान्यत्र संकलयामः । अज्ञानलक्षणं हि तेन विज्ञायत इति ॥

(१) य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ (२-१७)

(२) यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ (२-४२)
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ (२-४४)
[अज्ञाः अनिश्चितसाधनबुद्धयः]

(३) स शान्तिमाप्नोति न **कामकामी** ॥ (२-७०)
[अज्ञाः भोगैकनिरताः न मोक्षभागिनः]

(४) प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ (३-२७)
[अज्ञाः सर्वदा अनात्मन्यात्माभिमानिनः]

(५) अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ (४-४०)
[अज्ञानां श्रेयःप्राप्तिः कदापि नास्ति]

(६) अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ (५-१५)
[अज्ञानमेव क्रियाकारकफलाभिमानहेतुः]

(७) न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ (७-१५)
[अज्ञाः आसुरप्रकृतेर्वशंगता भवेयुः]

(८) अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ (९-३)
[अज्ञानां नियतः संसारः]

(९) अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ (९-११)
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ (९-१२)
[अज्ञाः प्रादुर्भूतं मानुषरूपं परमेश्वरं न्यक्कुर्वन्ति]

(१०) आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ (१६-२०)
[अज्ञानां नारकान्ता गतिः स्यात् ।]

(११) अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ (१७-५)
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ (१७-६)

(१२) तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ (१८-१६)

(१३) रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ (१८-२७)
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ (१८-२८)

(१४) यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ (१८-३१)
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ (१८-३२)

(१५) यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ (१८-३४)

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ (१८-३५)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे अज्ञाननिन्दावाक्यसंग्रहो नाम द्वितीयं प्रकरणम्

३. ज्ञानप्रशंसावाक्यानि

१७४. यथैव भगवत्तत्त्वाज्ञानात् मिथ्याज्ञानकृतक्रियाकारकः फलात्मको जन्मादिलक्षणः संसारबन्धः, एवमेव तज्ज्ञानात् मिथ्याज्ञानापायः, निस्त्रैगुण्यात्मभावलक्षणः परमपुरुषार्थः इत्यतोऽज्ञाननिन्दापूर्वकं ज्ञानं बहुभिः प्रकारैः प्रशस्यते । तदिह ज्ञानप्रशंसावाक्यानि संकलयिष्यन्ते मोक्षिजनानां वाक्यार्थसंख्यानोपयोगाय ॥

१७५. तत्र तत्त्वज्ञानेन तावत् सर्वज्ञत्वं साक्षात्फलम् ।

(१) ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ (७-२)

(२) इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ (१५-२०)

(३) असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ (७-१)

[सर्वसंशयच्छेदो ज्ञानान्तरीयका]

(४) तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ (४-४२)

१७६. मिथ्याज्ञाननिवृत्या सर्वकर्मक्षय इति शास्त्रे बहुत्रोक्तम् ।

(१) सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ (४-३३)

(२) यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ (३-१७)

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ (३-१८)

[ज्ञानिनः कर्मणा कृतेन संपादयितव्यं प्रयोजनं नास्ति । अकृतेनानर्थोऽपि प्रत्यवायलक्षणे नास्ति प्राप्तव्यप्रयोजनाभावात् । तदर्थं कस्यचिदाश्रयणमपि नापेक्ष्यते । सर्वथापि क्रियायां प्रवृत्तिस्ततो निवृत्तिर्वा नापेक्ष्येते तेनेत्यर्थः ।]

(३) अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ (४-३६)

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ (४-३७)

[कर्माणि निर्बीजीकरोतीत्यर्थः।]

(४) न हि ज्ञानेनसदृशं पवित्रमिह विद्यते । (४-३८)

[कर्मक्षयद्वारेण पावयतीत्यर्थः।]

(५) एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ (१५-२०)

ज्ञानात् कामनाशः अतः आगामिसर्वकर्मलेपाभावः सर्वकर्तृत्वाभावश्च ।

१७७. (१) यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ (४-१९)

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ (४-२०)

(२) गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ (४-२३)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ (४-२४)

[ज्ञानिना क्रियमाणत्वेनावभासमानमपि कर्म न बन्धकम् । क्रियाकारकफलजातस्य तद्दृष्ट्या ब्रह्ममात्रत्वात् इत्यर्थः।]

(३) निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

(a) शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (४-२१)

[संन्यासिज्ञानी शरीरयात्रार्थं कर्मकुर्वन्नपि न तत्फलभाक् ।]

(b) सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ (५-७)

(४) सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

(a) नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ (५-१३)

(b) नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ (५-८)

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ (५-९)

[शारीरकर्माण्यपि इन्द्रियादिव्यापारलक्षणानि अकर्तृत्वबुद्धित्वान्नैव किञ्चित्करोति ज्ञानीत्यर्थः ।]

(५) कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ (४-१८)

(६) तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ (३-२८)

(७) सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ (१८-६६)

[सर्वपापेभ्यः धर्माधर्मलक्षणेभ्यः]

१७८. कर्मनाशादेव ज्ञानिनो न पुनर्जन्म- इत्यर्थसिद्धम् । तदनुवादकानि वाक्यानीमानि ।

(१) तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ (५-१७)

(२) योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ (५-२४)

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ (५-२५)

[क्षीणकल्मषाः क्षीणकर्माणः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते न पुनर्जायन्ते इत्यर्थः ।]

(३) य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ (१३-२३)

(४) इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ (१४-२)

१७९. ज्ञानादेव परमशान्तिर्मोक्षश्चेति तत्र तत्रोपदिश्यते तद्यथा-

(१) विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ (२-७१)

[ममाहंभाववर्जितः स्थितप्रज्ञ एव शान्तिमचिरेणाधिगच्छतीत्यर्थः ।]

(२) ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ (४-३९)

(३) सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ (५-२९)

[अत्र शान्तिः मनसो विक्षेपाभावः, मोक्षश्चेति द्वेधाप्यवगन्तुं शक्यते ।]

(४) साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । (९-३०, ३१)

[इहापि ज्ञानात् शश्वच्छान्तिमात्यन्तिकीं कामशान्तिं जीवन्मुक्तिं मोक्षं च प्राप्नोतीत्युभयथा व्याख्येयम् ।]

१८०. तदिदं ज्ञानं वैदिकयज्ञादिभिः संस्तुतम्; यज्ञादिफलं ज्ञाने एवान्तर्भवतीति कृत्वा ।

(१) यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ (२-४६)

(२) श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ (४-३३)

(३) वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो **ज्ञानतपसा** पूता मद्भावमागताः ॥ (४-१०)

(४) न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । (४-३८)

१८१. ज्ञानादेव साक्षात् संसारान्मोक्ष इत्यतो ज्ञानं ज्ञानी च बहुधा प्रशस्यतेऽत्र ।

(१) इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ (९-१)

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ (९-२)

(२) चतुर्विधा भजन्ते माम् जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । (७-१६)

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ (७-१७)

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । (७-१८)

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (७-१९)

१८३. किं बहुना ज्ञानमेवोपदेष्टुं शास्त्रमिदं प्रवृत्तमित्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मध्ये चावसीयते-

(१) अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ (२-११)

[अत्र शोकमोहापनोदयाय प्रज्ञाख्यं पाण्डित्यमेवालमित्युपन्यस्तम्]

(२) इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ (४-१)

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ (४-२)

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ (४-३)

[अत्र सम्यग्ज्ञानलक्षणयोग एव गीतार्थः इत्युक्तम् ।]

(३) इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ (१८-६३)

[अत्र ज्ञानमेव गीताशास्त्रार्थमिति उपसंहृतम् ।]

(४) कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ (१८-७२)

[अत्र च उपदेशश्रवणजस्य ज्ञानेनाज्ञान___ मोहप्रणाशः इत्युपसंहृतम् ।]

(५) नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ (१८-७३)

[अत्रोपदेशात् परं जायमानं सर्वमोहसंशयप्रणाशकं स्वात्मप्रत्ययिकं ज्ञानमेव कार्याकार्यविवेक एव इत्युपसंहृतम् ।]

(६) व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यतमं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ (१८-७५)

[अत्र संजयवाक्येनेदं सूचितं यत् योगेश्वरात् कृष्णादेवोपदिष्टोऽयं योगः सम्यग्ज्ञानाख्यः - इत्यवश्यमेतत् समालोचनेन पठितृणामिति जिज्ञासूनां शोकमोहनाशः कृतकृत्यता चावश्यंभावीति ।]

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्
चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण
सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ
परिशिष्टे **ज्ञानप्रशंसावाक्यसंगृहो** नाम तृतीयं प्रकरणम्

४. ज्ञानसाधनोपदेशवाक्यानि

१८३. गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणमित्युक्त्वा तच्छेषत्वेन प्राह भगवान् भाष्यकारः - 'तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद् धर्माद्भवति' इति संबन्धोक्तौ ॥

सोऽयं सर्वकर्मसंन्यासो द्विविधः- सर्वेषणापरित्यागपूर्वकं विविदिषुणा क्रियमाणः तुरीयाश्रमप्रवेशार्थः विधिवत् सर्वकर्मणां संन्यासः, ज्ञाननिष्ठस्य स्वभावसिद्धः परमार्थसंन्यासश्च- इत्युक्तं संन्यासविभागोपदेशप्रकरणे (खं ३६) ।

तत्रापि मुमुक्षुणा सर्वकर्माणि तत्फलं च परमेश्वरे समर्प्य क्रियमाणः कर्मयोगोऽपि संन्यसत्वेन तत्र तत्र संस्तुतोऽस्मिन् शास्त्रे तद्यथा-

(१) मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ (३-३०)

(२) ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ (५-१०)

[मोक्षोऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वेति भाष्यम्]

(३) भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ (५-२९)

[यद्यपि भाष्यकारैः समाहितचित्तेन ज्ञातव्यं परतत्त्वमिदमिति व्याख्यातम्, तथापि कर्मयोगिनाप्येवं भावयुक्तेनैव कर्मानुष्ठेयमितीह वाक्यमुदाहृतमिति ज्ञेयम् ।]

(४) तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ (८-७)

[भगवत्स्मरणपूर्वकमेव कर्मकर्तव्यमित्युपदिष्टमत्र ।]

(५) यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (९-२७)

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ (९-२८)

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ (१२-६)

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । (१२-७)

[यद्यपि विश्वरूपे सर्वकर्मसंन्यासोऽयमुदितः, तथापि स एव भगवान् तद्रूपेण परंपरया सर्वसंसारान्मुक्तिं तद्द्वारा ददातीति ज्ञानसाधनप्रकरणेप्युदाहृतं वाक्यम् ।]

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ (१२-१०)

[पूर्वोदाहरणं पुनरुक्तमनुसंधेयम् ।]

(५) चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चितः सततं भव ॥ (१८-५७)

१८४. अथ साक्षात् कर्मसंन्यासबोधकानि वाक्यानि विलिख्यन्ते । तत्र विविदिषा संन्यासवाक्यानीमानि -

(१) संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । (५-२)

[ज्ञानप्राप्तिद्वारा निःश्रेयसकरावित्यर्थः ।]

(२) आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ (६-३)

[कारणं साधनं ज्ञानं प्रतीत्यर्थः । शमशब्देन कर्मण उपशम उच्यते शमादिश्च]

(३) सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ (१८-६६)

[मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्तं च 'नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' (१०-११) इति' इति भाष्यम् ।]

१८५. अथ ज्ञानवतः परमार्थसंन्यासबोधकानि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि । तत्रेदं भाष्यकारस्य वाक्यमुदाहरणमर्हति ज्ञानसाधनपरामर्शकम् ॥ 'अत्र

केचिन्पण्डितंमन्याः वदन्ति जन्मादिषड्भावविक्रियारहितः अविक्रियः अकर्ता एकोऽहमात्मा - इति न कस्यचिज्ज्ञानमुत्पद्यते, यस्मिन्सति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते इति । तन्न । 'न जायते' इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् यथा च शास्त्रोपदेश '

सामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तरसंबन्धविज्ञानमुत्पद्यते, तथा शास्त्रात् तस्यैव आत्मनो अविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मात् नोत्पद्यते इति प्रष्टव्यास्ते। करणागोचरत्वात् इति चेत्, न। 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' (बृ. ४-४-१९) इति श्रुतेः। शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मनः आत्मदर्शने करणम्। तथा च तदधिगमाय अनुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमात्रमेतत्।' (गी.भा. २-२१) इति ।

[अनुमाने अनुभवानुसारितर्के, आगमे - शास्त्राचार्योपदेशे]

अथ शास्त्राचार्योपदेशवाक्यानि समुदाहरिष्यामः-

(१) ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ (१३-४)

[अत्र 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादीनि ब्रह्मसूत्रपदानि]

(२) इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ (१५-२०)

[गीताशास्त्रोपदेशोऽपि ज्ञानसाधनमित्युक्तमत्र ।]

१८६. आचार्यशुश्रुषापूर्वकं तदुपदेशग्रहणं ज्ञानसाधनमिति बोधकवाक्यानीमानि-

(१) तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ (४-३४)

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव । (४-३५)

(२) त्रयोदशे ज्ञानसाधनानुक्रमणप्रसङ्गेनोक्तम् -

'आचार्योपासनम्' - (१३-७)

(३) चरमाध्याये श्रवणाधिकारनिर्णयावसरे उक्तम्-

'न चाशुश्रूषवे वाच्यम्' - (१८-६७)

अथ यदुक्तं शमदमादिकरणसाधनसंस्कृतं मनः आत्मदर्शने करणमिति तत्समर्पकवाक्यान्युपदिश्यन्ते -

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ (१३-७)
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ (१३-८)
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ (१३-९)
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ (१३-१०)
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ (१३-११)

अत्र भाष्यम्- ननु यमाः नियमाश्च अमानित्वादयः। न तैः ज्ञेयं ज्ञायते। न हि अमानित्वादि कस्यचित् वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम्। सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते। न हि अन्यविषयेण ज्ञानेन अन्यत् उपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेन अग्निः। नैष दोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति हि अवोचाम, ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च (गी.भा. १३-११) इति ।

१८७. अथ 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति' इति परामृष्टपरमार्थसंन्यासवाक्यानि समुदाह्रियन्ते-

(१) वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ (२-२१)

[अत्र भाष्यम्- हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध व प्रकरणार्थः अभिप्रेतो भगवता। इति ।]

(२) यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ (३-१७)

(३) तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ (३-२८)

[यद्यपि लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्वतो विदुषः प्रकरणे पठितविषयतुल्यन्यायेन ज्ञानोत्तराश्रिततुर्याश्रमस्यापि तुल्यन्यायेन परमार्थसंन्यासबोधकोऽपि भवति ।]

(४) निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (४-२१)

(५) संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । (५-६)

(६) सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ (५-१३)

(७) अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ (१२-१६)

[अक्षरोपासकस्य ज्ञानिभक्तस्य सर्वकर्मसंन्यास इहोक्तः ।]

(८) प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ (१३-२९)

[स्वात्मनि कर्तृत्वं सर्वथा अपश्यतः परमार्थसंन्यासबोधकमिदं वाक्यम् ।]

(९) नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ (१४-१९)

[गुणातीतं परमात्मानमेवात्मत्वेन पश्यतो ज्ञानिनः परमार्थसंन्यासिनः परमात्मभावं वक्ति वाक्यम् ।]

(१०) सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ (१२-१६)

[गुणातीतस्य ज्ञानिनः सर्वकर्मसंन्यासमाह वाक्यम् ।]

(११) एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ (१५-२०)

[पुरुषोत्तमं विदुषः सर्वकर्मसंन्यास इत्याह वाक्यम् ।]

(१२) नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ (१८-४९)

[सम्यग्दर्शनपूर्वकसंन्यासपरामर्शकमिदं वाक्यम् ।]

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे **ज्ञानसाधनोपदेशवाक्यसंग्रहो** नाम चतुर्थं प्रकरणम्

५. कर्मकर्तव्यप्रशंसावाक्यानि

१८८. यदि ज्ञानादेव सकलपुरुषार्थसिद्धिर्भवति, तर्हि किमिति शास्त्रं कर्म विधत्ते ? कर्मफलानि च वर्णयति ? - इति शङ्कापसरणार्थं काम्यकर्म कर्मयोगं च कर्तव्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् प्रशंसितमुपलभ्यते । तत्र काम्यकर्म प्रशंसनमासुरसंपत्परित्यागपूर्वकं कर्म कर्तव्यमित्यास्तिक्यपरिपालनेन कामिनां कामफल_____, स्वधर्मत्वेन कर्मानुष्ठानं मुमुक्षूणां कर्मबन्धपरिहाराय धर्मचक्रप्रवर्तनाय, कर्मयोगस्तु परंपरया ज्ञानयोग्यत्वसंपादनयेति विवेकः । कर्मकर्तव्यमितिवादीनि वाक्यानि यथा-

(१) नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ (३-८)

(२) यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ (१८-५)

स्वधर्मबुद्ध्या कर्म कर्तव्यमितिवादीनि वाक्यानि-

(१) स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ (२-३१)
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ (२-३३)
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ (२-३७)
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ (२-३८)

(२) श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । (३-३५)
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (१८-४७)
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ (१८-४८)

धर्मचक्रप्रवर्तना देवभावनार्थः स्वसुखसंपादनार्थं च । धर्मचक्रप्रवर्तनार्थं कर्म कर्तव्यमित्युपदेशकानि वाक्यानीमानि ।

(१) यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ (३-९)
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ (३-१०)
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ (३-११)
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ (३-१२)
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ (३-१३)
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ (३-१४)
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ (३-१५)
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ (३-१६)

१८९. कर्मयोगार्थं कर्म कर्तव्यमियुपदेशीनि वाक्यानीमानि-

(१) कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (२-४७)
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ (२-४८)
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ (२-४९)
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ (२-५०)
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ (२-५१)

[अत्र बुद्धिः सांख्यबुद्धिवत् कर्मयोगबुद्धिश्च भवेदित्युक्तो भाष्ये ।]

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ (५-११)
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ (५-१२)
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ (१८-४५)
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (१८-४६)

[कर्म परमेश्वरप्रीत्यर्थमभ्यर्चनत्वेन कृतं संसिद्धये भवतीत्येतत् कर्मयोगस्य भक्तियोगोऽन्तर्भावनमिति न प्रस्मर्तव्यम् ।]

'लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन्' (३-२०) इत्यादिना स्वात्मानं कृतार्थं मन्यमानेनापि स्वकर्मकर्तव्यमित्युच्यतेऽत्र ।

लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ (३-२०)
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ (३-२१)
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ (३-२५)
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ (३-२६)
प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ (३-२९)

निषेधार्हः तथापि कश्चिन्मूढो अचेतसपक्षमाश्रित्य अहं ज्ञानी तस्मात् कर्म नारभे इति लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तौ, स्वाचारेण प्रोत्साहं कुर्यादित्याशयेन 'लोकसङ्ग्रहमेवापि' इत्यादिवाक्यैः परमार्थवित् कदापि स्ववर्णाश्रमधर्ममतिक्रम्य न वर्तत इति स्वदृष्टान्तमुखेन बोधयतीति कर्मकर्तव्यता वाक्येषु लोकसङ्ग्रहवाक्यानि संनिवेशो नासङ्गतः इति बोध्यं सुधीभिः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच् चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे **कर्मकर्तव्यतावाक्यसंग्रहो** नाम पञ्चमं प्रकरणम्

६. अथ ध्यानयोगोपदेशवाक्यसंग्रहः

१९०. अथ ज्ञानप्राप्त्यन्तरङ्गभूतध्यानयोगोपदेशीनि वाक्यानि संगृह्यन्ते । तत्र स्थितप्रज्ञलक्षणानुक्रमप्रसङ्गेनेन्द्रियसंयमपूर्वकं ध्यानयोगकरणं स्थितप्रज्ञलक्षणम् भगवान्-

(१) यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (२-५८)

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ (२-६०)

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । (२-६१)

यद्यपि 'आसीत मत्परः' इत्यनेन भक्तिरपि सूत्रितैवात्र, तथापि इन्द्रियसंयमपूर्वकं 'मत्पर आसीत' इत्युपदेशात् इन्द्रियेभ्य उपरमणं परमात्मध्यानं चोपादेश्यत एवेति स्पष्टम् ।

(२) न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ (४-३८)

यद्यपि ज्ञानप्रशंसाप्रकरणमिदं तथापि ध्यानयोगस्य ज्ञानप्राप्त्यन्तरङ्गसाधनत्वमपि बोध्यत एवेत्य_____ वचनम् ।

(३) बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ (५-२१)

[क्षणिकसुखेष्वनासक्तो ध्यानयोगी ब्रह्मयोगयुक्तोऽक्षय्यसुखमात्मनि विन्दते इति ध्यानयोगमहिमावर्णनमिदम् ।]

१९१. ध्यानयोगाभ्यासक्रमस्य सूत्रभूतानीमानि वाक्यानि-

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ (५-२७)

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ (५-२८)

[मुक्त एव सः - एतावदेव मुक्तिं प्रति कर्तव्यमित्यभिप्रायः ।]

अथैतदेव विस्तरेणोक्तं षष्ठे-

(१) योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ (६-१०)

[तुर्याश्रमसूचकविशेषणादानसामर्थ्यात् 'शमः कारणमुच्यते' (६-३) इति पूर्वोक्तं दृढीकरोति यत् ध्यानयोगोऽयं संन्यासिन एव विधीयत इति ।]

(२) शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ (६-११)

[समे शुचौ- (श्वे-) इत्यादिश्रुतिवाक्यं सूचितमत्र ।]

(३) तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ (६-१२)

[अत्र विशुद्धिर्विक्षेपराहित्यं कर्मयोगेन तु नैर्मल्यमुच्यते]

(४) समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ (६-१३)

[अत्र नास्तिकाग्रमिति नासिकामूलम् । 'चक्षुः चैवान्तरभ्रुवोः' इति यदुक्तं तदेव परामृश्यते]

(५) प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ (६-१४)

१९२. ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थकमयं ध्यानयोग इति चरमेऽध्याये तत्प्रकारश्च इत्थं वर्णित -

(१) बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ (१८-५१)

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ (१८-५२)

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (१८-५३)

'लघ्वाशी' इति व्यवहारे सर्वत्रातिवर्जयेदिति भावेन- इति । षष्ठेऽपि हि योगिनो बाह्यव्यवहारे हितमिताचारः सेव्यः इत्युच्यते -

(२) नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ (६-१६)

१९३. अथ ध्यानयोगसंसिद्धिं प्राप्तस्य लक्षणमुच्यते । तत्र च वाक्यानीमानि-

(१) जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ (६-७)

(२) ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ (६-८)

(३) सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ (६-९)

[द्वन्द्वसहिष्णुः - विकारहेतौ सत्यप्यविक्रियः, आत्मानं प्रति उच्चावचाचारेषु कूटस्थवृत्तः - य ईदृशः स युक्तः]

(४) नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । (५-८)

[यद्यपि संन्यासलक्षणप्रकरणस्थमिदं वाक्यमथापि योगसंसिद्धिमवाप्तवान् परमार्थसंन्यासी भवतीत्यभिप्रायकत्वात् युक्तलक्षणवाक्येऽपि निवेशयितुमर्हतीति बोध्यम् ।]

१९४. ध्यानयोगस्य साक्षात्फलं सर्वात्मभूतपरमात्मविज्ञानम् - इत्युक्तमेतेषु वाक्येषु -

(१) सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ (६-२९)

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ (६-३०)

(२) मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ (७-१)
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ (७-२)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे **ध्यानयोगोपदेशवाक्यसंग्रहो** नाम षष्टं प्रकरणम्

७. गुणत्रयपरामर्शकवाक्यसंग्रहः

१९५. व्यवहारदृष्ट्या निरूप्यमाणे प्रत्ययव्यपदेशप्रवृत्तिलक्षणः सर्वोऽपि जीवव्यवहारो गुणत्रयपरवशीकृतजीवविषय एवेति ज्ञातः । शास्त्रोपदेशो द्वेधा राशीकृत्य विवेचनीयो भवति - गुणानां वस्तुभूतत्वमङ्गीकृत्य प्रवृत्तः, इत्थं वर्तितव्यम्, इत्थं न वर्तितव्यमिति विधिनिशेधचोदनालक्षणसाधनपरो वेदभागः, गुणानामविद्याप्रत्युपस्थापितत्वमङ्गीकृत्य 'इदं सर्वं मायामात्रम्, निस्त्रैगुण्यभावः परमार्थतः' - इति वस्तुस्थितिज्ञापनपरो वेदान्तभागश्चेति । गीताशास्त्रं तु यद्यपि साधनप्राधानदृष्ट्यैव प्रस्थितं तथापि गुणत्रयात्ययसाधनभूतज्ञानप्राप्तिप्रकारोपदेशेनैव परिसमाप्तमिति तत्पराण्यपि वाक्यानीह संगृह्यन्ते तथा चोक्तं भगवता-

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ (२-४५)

[यद्यपि योगबुद्धिमुपाश्रित्यैवायमुपदेशः, तथापि योगानुष्ठानम् नित्यसत्त्वस्थत्व ___ त्रैगुण्यभावात्ययानुगुण्येन विधीयत इति सूचनार्थमयमुपदेशः इति मन्तव्यम् ।]

१९६. तत्र गुणानां चलत्वम्, एकैकस्य स्वान्यस्याभिभवएनैव च लब्धात्मकत्वं च - यथा सांख्यदर्शनमनूदितमत्रापि -

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ (१४-१०)

[तस्मान्नित्यसत्त्वस्थप्राप्तये रजस्तमसी सत्त्वोपस्थापनप्रयत्नेन साधनीय इत्युक्तं भवति]

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ (३-५)
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । (१८-१०)

[मोहस्यापि गुणविकारत्वाद्गुणवशश्च यत्किञ्चित् कर्म करोत्येव ।]

१९७. सर्वेषां कर्मणां राजसत्त्वेऽपि तत्तद्गुणवैशेष्यात् सङ्घातस्यापि प्रभेदभिन्नत्वमपि भवति ।

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ (१८-२३)
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ (१८-२४)
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ (१८-२५)

एवं कर्तृस्वभावापेक्षयापि कर्मणः सात्त्विकादिभेदः -

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ (१८-२६)
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ (१८-२७)
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ (१८-२८)

एवं बुद्ध्यपेक्षयापि-

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ (१८-३०)
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ (१८-३१)
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ (१८-३२)

एवं धृत्यपेक्षयापि-

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ (१८-३३)

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ (१८-३४)
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ (१८-३५)

एवं च सात्त्विकधृत्या मनःप्राणेन्द्रियाण्यपादानयोगान् नियम्य, प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिविवेचनपूर्वकं सात्त्विककर्त्रा सात्त्विकज्ञानवता, क्रियमाणं कर्म नित्यसत्त्वस्थत्वसंपादनद्वारा निस्त्रैगुण्यभावाय भवति- इत्युक्तं भवति । राजसतामसादिधृत्यादिवर्णनं तु परिवर्जनायोक्तमिति स्पष्टम् ।

एवं 'त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ' इति प्रकृत्य -

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ (१८-७)
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ (१८-८)
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ (१८-९)

त्यागे सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधत्वोक्तिरपि सात्त्विकत्यागमाश्रित्य निस्त्रिगुण्यभावं प्राप्यैव मुख्यसंन्यास आसाद्यते - इति विवक्षयैवेति बोध्यम् ॥

१९८. गुणचेष्टाविषये ज्ञानेन गुणात्यये प्रयत्ने प्रथमं सोपानं गुणा एव तु सर्वं ग्राह्यग्राहकरूपेण विभक्ता इति चित्तवृत्तिधारणं द्वितीयं सोपानम् ।

(१) प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ (१४-२२)
(२) उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ (१४-२३)
(३) तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ (३-२८)

मुख्यतस्तु साधकस्यात्मनः स्वभावत एव निर्गुणत्वात् तत्तत्त्वानुभवरूपपरज्ञानेन परभक्तिशब्दाभेधेयेन गुणात्ययः सुशकः इति शास्त्रराद्धान्तः ।

(१)अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ (१३-३१)
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (१४-२६)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच् चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे **गुणत्रयपरामर्शकवाक्यसंग्रहो** नाम सप्तमं प्रकरणम्

८. भगवत्तत्त्वपरामर्शकवाक्यसंग्रहः

१९९. अथ यद्विषयक भक्त्यैव परमपुरुषार्थलाभः, तत्स्वरूपनिर्देशकवाक्यानां सम्ग्रहः कर्तव्यः इति तदर्थं प्रकरणम् । तत्र प्रप्रथमं तावत् निरस्तसमस्तोपाधिकं शुद्धसत्त्वोपाधिकं चेति द्विविधं भगवत्तत्त्वम् । तथा हि भाष्यकारवचनम्-

'द्वितीयप्रभृतिषु विभूत्यन्तेष्वध्यायेषु परमात्मनो ब्रह्मणो अक्षरस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्य उपासनमुक्तम् । सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य' तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम् । विश्वरुपाध्याये तु- ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मभूतं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया ।' (गी.भा. १२-१)

[एकस्यैव निरुपाधिकं सोपाधिकं चेति द्विविधं रूपमुक्तम् - इत्यर्थः। अक्षरस्योपासमुक्तसनमुक्तमिति तु विविच्य ज्ञेयम्- अवगतिपूर्वकमुपासनं प्रतीकद्वारेणोपासनमेव वा यथामति इति ।]

२००. तत्र निरुपाधिकं रूपम् अजाव्यक्तमविनाश्यादिशब्दैः साक्षादेव अक्षरशब्दोपादानपूर्वकं चेति द्वेधा निर्दिश्यते ।

तद्यथा- (१) नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । (२-१६)

[अत्र 'सतः' इति निर्विशेषस्याव्यभिचरत्स्वरूपस्य निर्देशः।]

(२) अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ (२-१७)
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ (२-१८)

[शरीरिणः इति शरीरीव प्रतिभासमानस्येत्यर्थः; अनाशिनोऽप्रमेयस्य- इति वाक्यशेषसमर्थकः ।]

(३) य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ (२-१९)

[अकर्तृभोक्तृस्वरूप एव कर्तृभोक्तृस्वरूपैवाभिलक्ष्यते इत्याशयः जीवत्वेन विभाव्यमानस्य नित्यासंसारिभगवत्स्वरूपत्वं वस्तुस्वभाव इत्यर्थः । वाक्यशेषेणैतदेवावगम्यते ।]

(४)न जायते म्रियते वा कदाचिन् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ (२-२०)
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ (२-२३)
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ (२-२४)

[स्वतोऽविकार्यस्वभावत्वादेनं शस्त्रादीनि सामर्थ्यवन्त्यपि न विकर्तुमलमित्यभिप्रायः ।]

(६) अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । (२-२५)

[इन्द्रियाणानां च मनसश्चागोचर इत्यर्थः]

(७) इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ (३-४२)
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ (३-४३)

[सर्वेभ्योऽपि सूक्ष्मेभ्यः सूक्ष्मतरोऽविषयस्वभाव इत्यर्थः।]

(८) बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (७-१९)

[वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म भगवत्तत्त्वमेकमेवाद्वितीयम्]

(९) परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ (८-२०)

[अव्यक्तादप्यव्यक्तं कूटस्थनित्यं चाक्षरम् ।]

(१०) ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ (१२-३)

(११) ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ (१३-१२)
सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ (१३-१३)
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ (१३-१४)
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ (१३-१५)
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ (१३-१६)
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । (१३-१७)

२०१. अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ (४-६)
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ (४-७)
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ (४-८)

[माययैव स्ववशीभूतया जन्मकर्म च भगवतः, वस्तुतस्तु अव्ययस्वरूप एव]

श्रीकृष्णभगवान् सर्वोपाधिभिर्विनिर्मुक्तं सोपाधिकं च स्वाभिन्नमेवाह सर्वत्र । तदेतत्स्फुटीकर्तुमिह 'अस्मच्छब्द'परामृष्टभगवत्तत्त्वपरामर्शकान्येकत्र संगृह्य प्रदर्श्यन्ते ।

(१) मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ (३-३०)
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः । (२-६१)

[अत्र स्थितप्रज्ञः सर्वदा निरुपाधिकतत्त्वे तत्पर एवास्ते इत्युक्तम्]

(२) ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ (३-३१)
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ (३-३२)

[अत्र श्रीकृष्ण आत्मानमीश्वरानन्यमाह]

(३) बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ (४-५)

[अत्र अक्षरब्रह्मानन्यमात्मानमाह]

(४) अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ (४-६)
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ (४-७)
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ (४-८)

[अत्र काले काले श्रीकृष्णादिरूपेणाविर्भूतमात्मानमाह]

(५) बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः । (४-१०)

(६) भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ (५-२९)

[यज्ञादीनां भोक्तारो देवाः तेषामप्यात्मा सर्वलोकमहेश्वरः सर्वसाक्षी - अहमित्युक्तमत्र]

(७) मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ (६-१४)
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ (६-१५)
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ (६-३०)
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ (६-३१)
मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ (७-१)
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ (७-३)

[ध्यानयोगगम्यब्रह्मात्माहमेवेति ब्रवीति]

(८) भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ (७-४)
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ (७-५)
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ (७-६)
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय । (७-७)

[प्रकृतिद्वयद्वारा जगत्कारणमहमित्याह]

(९) वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ (७-२६)

[सर्वज्ञः सर्वैरवेद्यो भगवान्]

(१०) मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ (९-४)
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ (९-५)

[सर्वगतः सर्वविकल्पास्पदश्च भगवान्]

(११) न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ (१०-२)

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ (१०-३)

[अजोऽनादिः सर्वकारणं च भगवान्]

(१२) जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ (७-२९)

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ (७-३०)

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ (८-४)

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ (८-७)

[कार्यब्रह्मानन्योऽहमिति इहोक्तम् आ अध्यायपरिसमाप्ति]

(१४) मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

(a) निर्गुणब्ब्रह्मभक्तिप्राप्योऽहमेवेति ब्रवीति

(b) मां च योऽव्यभिचारेण ..

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव

अहं क्रतुरहं यज्ञः (९-१६तः १९ पर्यन्तम्)

हन्त ते कथयिष्यामि (१०-१९तः आ अध्यायसमाप्ति)

यदादित्यगतं तेजः (१५-)

[भगवद्विभूतयः उक्ताः]

पश्य मे पार्थ रूपाणि.. विश्वरूपोऽहमेवेत्याह । यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्...

[पुरुषोत्तमाख्यं निर्गुणं ब्रह्म सर्वोपाधिवर्जितमहमित्याह]

मन्मना भव मद्भक्तो

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज

[सगुणं ब्रह्म गौणभक्तिप्राप्यं निर्गुणं ब्रह्म च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठाप्राप्यं स्वयमेवेत्याह]

यद्यपि सर्वमेवेदं वासुदेव एव नान्यत्ततोऽस्ति किंचित्, तथापि तदेव भगवत्तत्त्वमपेक्षितोपाधिसंधात् प्राप्यत्वेन निरस्तोपाधिसंबन्धं च ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते शास्त्रे । तत्र यद्यपि सोपाधिकं निरुपाधिकं च तत्त्वमुपाधिद्वारेणैव समुपदिश्यते तथापि यत्र यत्रोपाधिर्न विवक्ष्यते तद्विवेक्तव्यं भवति जिज्ञासुभिः; सांख्यदृष्ट्यैव तत्र साक्षाद्विज्ञातव्यं प्राप्यं च भवति तत्त्वम्, न तु योगदृष्टिमाश्रित्य परंपरया कालान्तरे वा - इति ज्ञापनार्थं परोभावोऽयं भगवतः इति व्यपदिश्यते । तस्माद्यत्र यत्र न विवक्ष्यते उपाधिर्मुमुक्षुजनचित्तावताराय केवलमुपन्यस्यन्ते । तत्तादृशानि वाक्यानीह संगृह्यन्ते -

परस्तस्मात्तु भावोऽयम् ...

(१) त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ (७-१३)

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति

[गुणेभ्यः परं भगवत्तत्त्वम्, यद्यपि गुणद्वारेणैवोपदिश्यते तत्त्वे जिज्ञासुजनचित्तावताराय]

(२) अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ (७-२४)

[उपाधिदृष्ट्या व्यक्ताव्यक्तरूपं भजन्निव दृष्यमाणोऽपि तेभ्यः परो देवः]

(३) अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ (९-११)

[मनुष्यत्वप्रयोजकोपाधिं दृष्ट्वा मनुष्यमात्रं मन्यन्ते ईश्वरमपि सन्तम्]

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्करभगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे **भगवत्तत्त्वपरामर्शकवाक्यसंग्रहो** नाम अष्टमं प्रकरणम्

९. भक्तिपरामर्शकवाक्यसंग्रहः

२०२. अहंकाराद्यासुरसंपदं यदेव विमुच्यति तदेव ब्रह्मभूयाय कल्पते स एव परभक्तः इति शास्त्रार्थः । यथोक्तम्-

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (१८-५३)
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ (१८-५४)

२०३. यदैवेयं ज्ञानलक्षणाभक्तिः परां काष्टां गता तदैव ब्रह्मविज्ञानसुनिश्चितार्थत्वम्, ब्रह्मणा एकीभावश्च-

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ (१८-५५)

अत्र भाष्यम्- 'शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुसहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादिगुणं च अपेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानम्, सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते। सा इयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरिति उक्ता। तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतः अभिजानाति, यदनन्तरमेव ईश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिः अशेषतः निवर्तते।' (गी.भा.१८-५५)

२०४. तदेवमनुभवरूपेण पर्यवसन्नमात्मैकत्वज्ञानमेव ज्ञाननिष्ठेति अतः न तज्ज्ञानज्ञेययोर्विभागोऽवशिष्यते आर्तादिभक्तिष्विव । ज्ञेयो भगवानेव तु ज्ञानिनः आत्मेति भगवान् अत्यर्थमेव प्रियो भवति ज्ञानिनः । आत्मार्थं सर्वं प्रियं भवतीति लोके प्रसिद्धं श्रुत्या च अनूदितम् । अतः शास्त्रेऽस्मिन् परभक्तो ज्ञाननिष्ठो बहुधा प्रशस्यते ।

(१) चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ (७-१६)
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ (७-१७)
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ (७-१८)
(२) अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ (९-२२)
(३) समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ (९-२९)
(४) अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ (१२-१३)
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ (१२-१४)
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ (१२-१५)
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ (१२-१६)
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ (१२-१७)
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ (१२-१८)
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ (१२-१९)
(५) मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ (१३-१८)
['भक्त्या मामभिजानाति' इति यदुक्तं तदेवेहाप्युक्तम्]

(६) यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ (१५-१९)

२०५. भक्तिरेव भगवत्प्राप्तिसाधनं साक्षाद्द्वाराद्वा ज्ञानप्राप्तिकारणं चेति बहुत्रोक्तमत्र -

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ (८-२२)

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ (९-३२)

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । (९-३३)

(३) मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ (९-३४)

(४) तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ (१०-१०)

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ (१०-११)

(५) नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ (११-५३)

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ (११-५४)

[यज्ञदानतपोभ्योऽपि शास्त्रविहितेभ्यो गरीयसी भक्तिः यतः सैव विश्वरूपसाक्षात्कारे साक्षात्साधनमित्युक्तमत्र ।]

(६) मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ (११-५५)

[इदं स्वं विश्वरूपं दर्शयित्वोक्तं भगवता । अत्र भाष्यकारः आह- 'अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थः निःश्रेयसार्थः अनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते' (गी.भा. १८-५५)]

(७) मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । (१३-१०)

[ज्ञानसाधनोपदेशप्रसङ्गेनेदमुक्तम्]

(८) मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ (१४-२६)

(९) सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ (१८-५६)

अत्र भाष्यम्- 'स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता, यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना सः भगवद्भक्तियोगः अधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढर्याय - 'सर्वकर्माणि' इति ॥ सर्वकर्माण्यपि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणः अनुतिष्ठन् मद्व्यपाश्रयः अहं वासुदेवः ईश्वरः व्यपाश्रयणं यस्य सः मद्व्यपाश्रयः मय्यर्पितसर्वभावः इत्यर्थः। सोऽपि मत्प्रसादात् मम ईश्वरस्य प्रसादात् अवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदम् अव्ययम् ॥ (गी.भा. १८-५६) इति ।

अत्र भाष्ये प्रतिषिद्धान्यपि कर्माणि मद्भावाश्रयभावश्चेत् तर्हि सोऽपि मत्प्रसादात्क्रमेण शाश्वतं पदमाप्नोतीत्यन्वयो द्रष्टव्यः अत एवात्रापि भगवता एवमुक्तम्-

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ (९-३०)

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ (९-३१)

२०७. इतरदेवताराधनमपि भगवदाराधनमेव तेषामप्यात्मत्वाद्भगवतः; परन्त्वितराराधनमन्तवत्फलम्, अक्षयफलं तु भगवदाराधनम् । तस्मात् मनुष्यजन्मप्राप्तवता भगवद्भक्तिराश्रयणीया ।

(१) अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ (९-३३)

(२) कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः । (७-२०)

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ (७-२१)
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ (७-२२)
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ (७-२३)
(३) येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ (९-२३)
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ (९-२४)
यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ (९-२५)
[देवपितृभूतानामात्मा अहमेवेति ज्ञात्वा मुमुक्षुभि()[13]त्यर्थः]
(४) पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ (९-२६)
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (९-२७)
सुखाराधनश्चाहमितरदेवतापेक्षया । तस्मात् मामेकशरणो भवेत्युच्यते ॥

२०८. तदयं गीतोपदेशसारः - साहंकारपुरुषः स्वभावमनुसृत्य अवश एव तत्तत्कर्म कृत्वा स्वेच्छाचारो भूत्वा अधमां गतिं प्राप्नोति । सर्वकर्माण्यपि भगवति समर्प्य भगवच्चित्तो भूत्वा सर्वान् क्लेशांस्तरति, क्रमेण भक्तिमार्गसाधनान्युपतिष्ठन् परमपुरुषार्थं लभते इति ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ (१८-५७)
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

13 अनुष्ठेयमित्यर्थः ?

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ (१८-५८)
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ (१८-५९)
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥ (१८-६०)
ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ (१८-६१)
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ (१८-६२)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवरेण्यश्रीपूज्यपादश्रीमच्छङ्कर-भगवच्चरण-स्मरणपरिचयावाप्तवेदान्तप्रवेशेन श्रीबोधानन्देन्द्रसरस्वतीशिष्येण सच्चिदानन्देन्द्रसरस्वत्याख्येन भिक्षुणा प्रणीतायां गीताशास्त्रोपदेशसोपानपङ्क्तौ परिशिष्टे **भक्तिपरामर्शकवाक्यसंग्रहो** नाम नवमं प्रकरणम्